

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

**Primjerci prevoda Kur'ana na turski jezik
u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke**

Završni diplomski rad

Studentica: Nudžejma Mević

Mentorica: prof. dr. Kerima Filan

Sarajevo, 2023.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Nudžejma Mević

Indeks broj: 3396/2020; redovna studentica

Odsjek za orijentalnu filologiju

**Primjerci prevoda Kur'ana na turski jezik u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-
begove biblioteke**

Završni diplomski rad

Oblast: Turski jezik i književnost

Mentorica: prof.dr. Kerima Filan

Sarajevo, septembar 2023.

ZAHVALA

Ovim putem želim zahvaliti nadležnima iz Gazi Husrev-begove biblioteke koji su mi izašli u susret te mi, na moju molbu, poslali snimke rukopisa koje sam uvrstila u ovaj rad. Posebnu zahvalnost dugujem svojoj cijenjenoj mentorici, prof. dr. Kerimi Filan, za sve stručne sugestije, uloženi trud i vrijeme, te nesebičnu pomoć tokom izrade mog diplomskog rada.

Nudžejma Mević

SADRŽAJ

POPIS SLIKA	8
UVOD	9
O KUR'ANU	12
UTJECAJ KUR'ANA NA JEZIK I KNJIŽEVNOST	14
SAKUPLJANJE KUR'ANI-KERIMA U MUSHAF	16
INOVACIJE U MUSHAFU	18
U PERIODU EMEVIJA (661-750)	18
U PERIODU ABASIDA (750-1258)	20
U PERIODU SELDŽUKA (1040-1308)	21
U PERIODU OSMANLIJA (1300-1922)	22
O PREVOĐENJU KUR'ANA	24
O PREVOĐENJU KUR'ANA NA JUŽNOSLAVENSKE JEZIKE	25
O PREVOĐENJU KUR'ANA NA TURSKE JEZIK	26
PREGLED RUKOPISNIH PRIJEVODA KUR'ANA NA TURSKE JEZIK U GAZI HUSREV-BEGOVOJ BIBLIOTECI U SARAJEVU	29
<i>Rukopisni primjerak iz 16. stoljeća</i>	29
<i>Rukopisni primjerak iz 16. stoljeća</i>	31
<i>Rukopisni primjerak iz 17. stoljeća</i>	32
<i>Rukopisni primjerak iz 17. stoljeća</i>	33
<i>Rukopisni primjerak iz 18. stoljeća</i>	36
<i>Rukopisni primjerak iz 19. stoljeća</i>	37
<i>Rukopisni primjerak iz 19. stoljeća</i>	41
<i>Rukopisni primjerci nepoznatog datuma nastanka</i>	44
<i>Prvi rukopis</i>	44
<i>Drugi rukopis</i>	47
<i>Treći rukopis</i>	48
<i>Četvrti rukopis</i>	49
<i>Peti rukopis</i>	51
ZAKLJUČAK	54
POJMOVNIK	56
BIBLIOGRAFIJA:	59
IZVORI:	59

<i>LITERATURA:</i>	59
<i>STRUČNI RADovi I ČLANCI:</i>	61
<i>RJEČNICI:</i>	62
<i>INTERNET IZVORI:</i>	62

POPIS SLIKA

Faksimil 1: Kožni povez R-9412 sa utisnutim rozetama	35
Faksimil 2: List 1.440, R-8737	39
Faksimil 3: List 1.1b, R-8737	40
Faksimil 4: List 1.1a rukopisa broj 92	43
Faksimil 5. Početak sure el-Bekare, R-6515	46
Faksimil 6: List 1.1a, R-8741	53

UVOD

Kur'an kao Allahov govor koji je preko poslanika, Muhammeda, a.s., objavljen čovječanstvu, predstavlja važan segment u životu svakog vjernika islama. Budući da je Kur'an objavljen na arapskom jeziku, koji nije poznat svim narodima, kroz historiju se pojavila potreba za prevođenjem kur'anskog teksta, s ciljem razumijevanja i implementiranja objavljenog u ljudski život. Kur'an je preveden na sve svjetske jezike i to je pokazatelj njegove važnosti, ne samo sa vjerskog, već i sa historijskog, književnog, političkog i svakog drugog aspekta, budući da predstavlja vodič za uređenje i vjerskog, i društvenog, i kulturnog, ali i političkog života vjernika.

Kada je riječ, konkretno, o prevođenju na turski jezik, postoje razilaženja oko podatka kada je kur'anski tekst prvi put preveden na turski jezik. Prvo najraširenije uvjerenje, jeste da je Kur'an prvi put počeo da se prevodi još u 8. stoljeću. Drugo mišljenje je da su se prvi prijevodi na turski pojavili tek u 10. stoljeću u vrijeme vladavine Karahanida koji su donijeli islam među turkijske narode. Ne možemo biti sigurni koji od tih navoda je tačan, jer nije sačuvan nijedan primjerak prijevoda Kur'ana na turski jezik iz tih stoljeća. Najstariji primjerak koji je sačuvan do danas potječe iz 11. stoljeća i nalazi se u biblioteci John Rylands u Mančesteru.

U rukopisnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke, nalazi se ukupno 10.585 kodeksa rukopisa, odnosno 16.907 djela na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku. Rukopisi potječu iz raznih dijelova islamskog svijeta, a nastali su u periodu između 12. i 20. stoljeća. Od toga je oko 60% na arapskom jeziku, oko 30% na turskom, a ostalo su rukopisi na perzijskom i bosanskom jeziku (pisani arebicom).¹

Cilj ovog završnog diplomskog rada je prikazati primjere prijevoda Kur'ana na turski jezik u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke. U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke nalazi se ukupno trinaest prevoda Kur'ana na turski jezik koji pripadaju različitim stoljećima i koji su u Gazi Husrev-begovu biblioteku stigli sa različitih područja. Među ovih trinaest rukopisa, dva rukopisa, koja su ujedno i najstariji primjerci prevoda Kur'ana na turski jezik u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke, potiču iz 16. stoljeća, zatim slijede dva rukopisa iz 17. i jedan primjerak iz 18. stoljeća, te dva primjerka rukopisa iz 19. stoljeća. Ostalih šest rukopisnih primjeraka prevoda Kur'ana na turski jezik u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u

¹ *Fond rukopisa*, dostupno na: [Fond rukopisa – Gazi Husrev-begova biblioteka \(ghb.ba\)](http://fondrukopisa.ba), posjećeno: 08.03.2023.

Sarajevu ne sadrže podatke o vremenu kada su nastali, o prevodiocu, o prepisivaču ni mjestu nastanka.

Od sedam primjeraka rukopisnih prevoda Kur'ana na turski jezik našu pažnju posebno privlače dva zato što su prepisani u Bosni i Hercegovini. Prvi primjerak prijevoda je prepisao šejh Lutfullah b. šejh 'Osman b. šejh Salih-dede-efendi² u Isa-begovoj zaviji - hanikahu Hazreti Melvana - u Sarajevu, a drugi primjerak je prepisao Abdullah b. Hasan iz sela Putiš, kod Zenice, 1229/1814. godine.

Rad smo organizirali tako da smo najprije pokazali kakav utjecaj Kur'an ima na književnost, budući da je ostavio dubok trag na književnost, iako sâm nikad nije smatran književnim djelom. Zatim slijedi jedno poglavlje koje govori o sakupljanu Kur'ana u jednu knjigu/mushaf. Nakon tog poglavlja slijede dijelovi koji se odnose na status Kur'ana u periodu Emevija, Abasida, Seldžuka i Osmanlija, te uređivanje kur'anskog teksta. Inovacije se ogledaju u uvođenju diakritičkih i interpukcijskih znakova, uvođenju različitih vidova ukrašavanja stranica mushafa s ciljem uljepšavanja, ali i olakšavanja čitanja kur'anskog teksta. Sva ta, do sad, pobrojana poglavlja predstavljaju prvi dio rada.

U drugom dijelu rada se nalaze poglavlja koja govore općenito o prevođenju Kur'ana na druge jezike, zatim poglavlje o prevođenju Kur'ana na južnoslavenske jezike te poglavlje o prevođenju Kur'ana na turski jezik.

Treći dio rada je posvećen pregledu rukopisnih prijevoda Kur'ana koji se nalaze u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Prijevode smo hronološki poredali. Prvo su navedeni podaci o dva rukopisa iz 16. stoljeća, zatim slijede rukopisi iz 17. pa 18. stoljeća, te dva rukopisa iz 19. stoljeća. Nakon toga slijedi šest rukopisa za koje nemamo podatke o prevodiocu, prepisivaču, mjestu i vremenu nastanka. Njih smo poredali po svescima Kataloga u kojima su obrađeni. Prvo smo opisali rukopis iz 11. sveska, zatim slijedi 5 rukopisa iz 15. sveska, s tim da dva rukopisa prijevoda Kur'ana iz ovog sveska predstavljaju jednu cjelinu pa smo ih tako obradili (*četvrti rukopis- R-8739 i R-8740*). Prilikom opisivanja rukopisa, koristili smo se opisima iz kataloga, s tim da smo svaki

² Šejh Osman dede je bio postavljen za šejha Isa-begove zavije. šejh Osman-dede je bio stanovnik Čoban Hasanove mahale u Sarajevu, zet šejha Hadži Sinanove tekije, i, prije negoli je postao mevlevija, pripadao je kadirijskom tarikatu. Nakon što je Osman dede umro, njegovu dužnost je preuzeo njegov najstariji sin šejh Lutfullah. Bilješke o šejhu Osman-dedeu i njegovu sinu Lutfullahu ukazuju na to da je šejh Osman-dede Isa-begovu zaviju uspio ozvaničiti kao mevlevijsku zaviju. (Yılmaz Kurt i Hatice Oruç, *Isa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu*, dostupno na: 107_YILMAZ_K_HATICE_O.pdf (ibn-sina.net), posjećeno: 15.03.2023.)

od rukopisa detaljno pregledali kako bismo utvrdili da li nedostaje nešto od kur'anskog teksta i prijevoda.

Svi rukopisi su pisani vrlo lijepom vrstom arapskog pisma - nashom o kojem se dalje u radu mogu pronaći detaljniji podaci. Neki od rukopisa predstavljaju interesantno umijeće ornamentalnog ukrašavanja te kaligrafskih sposobnosti prepisivača, stoga smo neke od rukopisa potkrijepili slikama.

Prilikom prijevoda naziva sura i ajeta sa arapskog na bosanski jezik, koristili smo *Kuran s prijevodom Besima Korkuta*, te ovo nismo u daljem tekstu bilježili u fusnotama.

O KUR'ANU

Kur'an – prvo i najpoznatije ime posljednje Allahove Objave namijenjene cijelom čovječanstvu.

Ovaj Kur'an vodi jedinom ispravnom putu i vjernicima koji čine dobra djela donosi radosnu vijest da ih čeka nagrada velika. (El-Isra'/Noćno putovanje: 9)

Čovječanstvu je kroz čitav period njegova razvoja silazila objava koja je odgovarala tom vremenu. Svaki narod imao je poslanika sve dok nisu nastali pogodni uslovi za pojavu posljednjeg poslanika³ i donosioca vječnog Šerijata⁴ i Knjige koja mu je objavljena, a to je Časni Kur'an.⁵ Kur'an je posljednja Objava za sve narode i za sva vremena⁶. Kur'an je Allahov Govor, nadnaravan i objavljen poslaniku Muhammedu, a.s.⁷, zapisan u zbirkama, prenesen vjerodostojno, a samo njegovo učenje predstavlja pobožno djelo.⁸ Svi su Božiji poslanici, pozivajući narod u vjeru u jednoga Boga, pokazivali i neka čuda. U islamskom vjerovanju najznačajnije čudo poslanika Muhammeda a.s. je što je ljudima prenio Božiju Riječ u njenoj potpunosti.⁹ Objavljivan je postepeno¹⁰, u vremenskom periodu od dvadeset i tri godine.¹¹ Objavljen je na arapskom jeziku. Ljepotom kur'anskog jezika, sadržajem i oblikom kur'anske poruke zadivljeni su i Arapi koji najbolje poznaju taj jezik. To je jedna od potvrda nadnaravne prirode Kur'ana. Kur'an je osnovni izvor islamskog učenja u kojem su sadržani principi vjere, morala i prava. To je skup propisa na temelju kojih se razvija duhovni i materijalni život muslimana. Kur'an je ljudima prenesen u formi

³ Posljednji Božiji Poslanik je Muhammed ibn Abdullah, a.s., Vjerovjesnik koji je živio u periodu od 570. do 632. godine. (Mustafa Prljača, *Poslanik Muhammed, a.s.*, Libris, Sarajevo. 2008., str.7, 99)

⁴ Šerijat- vjerski zakon islama utemeljen na Kur'anu i sunnetu. Doslovno: put koji treba slijediti. Mirza Mešić, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu, El-Kalem, Sarajevo, 1437./2015.*, str. 297.

⁵ Menna' El- Kattan, *Islamsko znanje*, s arapskog preveo hfz Senaid Zajimović, "OKO" Sarajevo, 2001, str. 9

⁶ Amir Šehić, "Interpretacija Islama", u: *Takvim za 1975/1395*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 35

⁷ Skraćenica koja se koristi iza imena Poslanika u značenju: *Neka je mir na njega*. (Hafiz ibn Kesir, *Kazivanja o vjerovjesnicima*, Organizacija aktivne islamske omladine Bosne i Hercegovine, Zenica, 1417./1997.,str.672

⁸ [Definicija Kur'ana \(preporod.com\)](http://preporod.com), posjećeno 17.03.2022.

⁹ Mirza Mešić, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu, El-Kalem, Sarajevo, 1437/2015.*, str. 144.

¹⁰ Objavljivanje Kur'ana počelo je u ponedjeljak, dvadest i prvog ramazana, navečer, što odgovara 10. augustu 610. godine. (Safijjurahman El-Mubarekfuri, *Zapečaćeni džennetski napitak*, posebno izdanje, Travnik, str. 72.)

¹¹ Safvet Halilović, *SIRA – životopis posljednjeg Allahovog Poslanika*, El-Kalem, Sarajevo, 1436/2014, str. 41

ranog klasičnog književnog arapskog jezika, u dijalektu plemena Kurejš¹², poznat kao *kur'anski*¹³ arapski¹⁴.

Riječ Kur'an (*čitanje*) nastala je iz trokonsonantskog korijena ق ر ء; glagolski oblik ovog korijena je *qaree* (قرأ) i znači *čitati*; a imenski oblik tog glagola kiraet (قراءة) znači *čitanje*.¹⁵ Ispravno je reći za kompletan Kur'an da je Kur'an, a isto i za jedan ajet tj. kur'ansku rečenicu.

Kur'an se sastoji od 114 sura. Sure su u Kur'anu odijeljene jedna od druge, samostalne su cijeline, ali u isto vrijeme imaju značenjsku i svaku drugu vezu sa cjelinom Kur'ana. Sure imaju čvrstu unutrašnju strukturu, a u isto vrijeme su povezane i raspoređene u jedan opći raspored tako da je čitav Kur'an struktuiran kao jedno veličanstveno zdanje.¹⁶

Kroz četrnaestostoljetnu historiju Kur'ana ovoj Knjizi se različito pristupalo. Pravo na različit pristup dozvolio je i sam Kur'an, s obzirom na činjenicu da se najavljuje kao "podsjet i opomena cijelom svijetu" (El-En'am/Stoka: 90). Prvi i najrašireniji pristup Kur'anu jeste pristup kao svetoj knjizi, kodeksu pravila ljudskog individualnog i društvenog ponašanja, pristup muslimana koji u njenom sadržaju nalaze uputu za uređenje svog ličnog, porodičnog i društvenog načina života. Čak i oni koji Kur'an ne prihvataju kao objavljenu Knjigu, u izučavanju jednog dijela povijesti ljudskog društva, pa i njegove stvarnosti ili budućnosti, upućeni su na ozbiljan pristup sadržaju ove Knjige¹⁷, budući da postoje mišljenja da sadržaj Kur'ana objedinjuje sve vrste znanja do kojih je ljudski um dostigao i koje tek treba da dosegne.¹⁸

Bez obzira na to da li se na Kur'an gleda kao na Uputu, odnosno osnovu vjersko-duhovnog življenja, kao ekonomsko-pravni regulator međuljudskih odnosa, filozofsko-književnu inspiraciju i etičko-estetsku vodilju, ljudi mu posvećuju pažnju istražujući različite aspekte kur'anskog teksta.¹⁹ Različitost i bogatstvo tema kojim obiluje Kur'anski sadržaj, dodatni je razlog koji ljude navodi na izučavanje istog.²⁰ Posebno od 19. stoljeća sadržajem Kur'ana su se počeli baviti brojni

¹² Düncane Cündioğlu, *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*, Tıbyan Yayınları, 1997, Istanbul, str. 102

¹³ Kur'anski jezik je blizak 'pjesničkom koineu' pjesnika drevne Arabije. Riječ je samo o bliskosti i nikako identičnosti.

¹⁴ Nermin Šušić, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2014., str.15

¹⁵ Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, 3. Izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.

¹⁶ Džemaludin Latić, *Stil kur'anskog izraza*, El-Kalem, Sarajevo, 2001., str. 237

¹⁷ Muhammed Fuad Abdulbaki, *Tematska klasifikacija Kur'anskih ajeta*, sa arapskog preveo Omer Štulanović, El-Kalem, Sarajevo, 1991, str. 5

¹⁸ [KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://islamansiklopedisi.org.tr), posjećeno 21.7. 2023.

¹⁹ Muhammed Fuad Abdulbaki, *Tematska klasifikacija Kur'anskih ajeta*, sa arapskog preveo Omer Štulanović, El-Kalem, Sarajevo, 1991, str. 5

²⁰ Osim vjerskog sadržaja u Kur'anu, nereligijske nauke kao što su medicina, astronomija, algebra, astrologija, pa čak i osnovne informacije o raznim zanatima kao što su krojaštvo, kovaštvo, svilarstvo, tkanje, poljoprivreda, jedenje i

orijentalisti i islamski učenjaci. Među njima najistaknutiji su Theodor Nöldeke, William Muir, Richard Bell, Régis Blachère, Jacques Jomier, Roger Arnaldez, Fazlurrahman, Subhî es-Sâlih, Mahdi Bâzergân, Muhammed b. Muhammed Ebû Šehbe.²¹ Zanimanje za Kur'an u različitim društvenim zajednicama, kako muslimanskim tako i onima koje nisu muslimanske, poticaj je za prevođenje Kur'ana na razne jezike svijeta. Muslimani sa izvjesnom ljubomorom i oprezom prema Kur'anu, tumačenjem njegova značenja, nastoje ući u tajne njegova sadržaja kao Božije Riječi. S druge strane nemuslimani²², čiji interes za Kur'an datira još iz antičkih vremena,²³ smatraju Kur'an "ljudskim, tačnije Muhammedovim djelom", samim tim su, oslobođeni svetosti u pristupu, kroz analizu kur'anskog teksta, nastojali olakšati sebi put prema zacrtanim ciljevima u izučavanju islama.²⁴

Kur'an kao Sveta Knjiga prevođena, ali neprevodiva, ilustrira čovjekov napor da iz vlastitog jezičnog bića i blaga pojmi i izrazi drugo, nedokučivo i teško spoznatljivo znanje, kao što je Riječ Allahova. Upravo taj napor u prijevodu, taj pokušaj da se što dublje pronikne i što vjerodostojnije izrazi, iziskuje primjenu svih mogućnosti jezika i sam postajući književnom vrijednošću, čega ponekad ni sam prevodilac nije bio svjestan.²⁵

UTJECAJ KUR'ANA NA JEZIK I KNJIŽEVNOST

Za Kur'an se ne može kazati ni da je proza ni poezija, a ni zbirka povijesnih epizoda prijašnjih poslanika i njihovih naroda, iako sve to sadrži. Kur'an je Božija objava čiji je jezik, tekst i zvuk božanske prirode i iznad mogućnosti ljudskog oponašanja.²⁶ Premda Kur'an nikad nije smatran za književno djelo, on je ipak ostavio dubok trag na književno stvaralaštvo, najviše na arapsku prozu, ali i gramatiku, odnosno jezik uopće. Taj utjecaj je vidan kako u pogledu čistote jezika, tako i u

streljaštvo su također uključeni u sadržaj Kur'ana. ([KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)), posjećeno 21.7. 2023.)

²¹ [KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)), posjećeno 21.7.2023.

²² Ovdje treba spomenuti poštovanje koje su Negus, kralj Abesinije (umro 630. godine), i Heraklije, bizantijski car (vladao od 610.- 641. godine), iskazali prema Kur'anu. Međutim, kasniji interes kršćana za Kur'an bio je usmjeren ka njegovom odbacivanju i diskreditaciji u kršćanskom javnom mnijenju. ([KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://KUR'AN - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)), posjećeno 21.7.2023.)

²³ Ibid, posjećeno 22.7.2023.

²⁴ Muhammed Fuad Abdulbaki, *Tematska klasifikacija Kur'anskih ajeta*, sa arapskog preveo Omer Štulanović, El-Kalem, Sarajevo, 1991, str. 5

²⁵ *Prijevod Kur'ana Ali Riza Karabeg*, "Ognjen Prica" Zagreb, 1991., str. 4

²⁶ Mirza Mešić, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu*, El-Kalem, Sarajevo, 1437./2015.,str. 146

pogledu stila.²⁷ Proučavanje jezika i stila Kur'ana stoljećima je bilo u središtu pažnje mnogih umova.²⁸ Kur'an, kao i druge svete knjige, pripada sakralnom funkcionalnom stilu koji je kao žanr veoma specifičan. Ovaj stil obuhvata jezik i stil izvođenja religijskih obreda, različite molitve i obraćanja vjerskih službenika i sl.²⁹ Prema riječima Esada Durakovića, forma Kur'ana je rimovana i ritmizirana proza³⁰.

Kur'an je utjecao na odsustvo proznih književnih sastava u arapskom jeziku za gotovo dva stoljeća, ali i pored toga treba raspoznavati njegove utjecaje u idejama umjetničke proze, u njegovanju čistog jezika i tečnog stila, kao što ga treba tražiti i u raznovrsnom ritmu njegove rečenice i u unutrašnjoj višeznačnosti i slojevitosti teksta.³¹ Značaj Kur'ana za razvoj pismenosti kod mnogih naroda je nesumnjiv. Isto tako je vidan utjecaj kur'anskog teksta u književnosti, npr. u romanu *Derviš i smrt*, Meše Selimovića, često je citiranje kur'anskih ajeta.³² I to je samo jedan od mnogobrojnih primjera implementiranja ajeta u književno djelo.

O utjecaju Kur'ana na jezičke nauke, u jednom od svojih radova Mustafa Jahić³³ navodi da „...osim što biva neposrednim razlogom nastanka i razvoja arapske gramatike, kur'anski tekst, budući da predstavlja objavu napisanu na 'jasnom arapskom jeziku', istovremeno biva i osnovnim jezičkim izvorom i obrascem prema kojem se formira ova gramatika. Na temelju izučavanja jezičkog aspekta kur'anskog teksta formiraju se, uglavnom, i sve druge jezičke discipline.“³⁴ I mnogi drugi autori će potvrditi da primjeri gramatike, sintakse, stilistike, semantike, leksike i njenih pravila, govore da je Božiji govor, nedostižan u svojoj čistoti i rječitosti, bio osnovni pokretač ljudi na izučavanje arapskog jezika i njegovih disciplina.³⁵

²⁷ Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001., str. 70

²⁸ Esad Duraković i Lutvo Karić, *Kur'an-stilsko i matematičko čudo*, Svjetlostkomerc, Sarajevo, 2006, str. 14

²⁹ Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001., str. 70

³⁰ Esad Duraković, *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, 2007, Sarajevo, str. 88

³¹ Nermin Šušić, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2014., str.21

³² Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001., str. 72, 74

³³ Dugogodišnji direktor i uposlenik Gazi Husrev-begove biblioteke. Napisao je mnogo stručnih radova i dijela, kao što su: *Koroboracija značenja u Kur'anu; Arapski jezik u islamskim naukama – povezanost i međusobni utjecaji; Gramatika i stilistika Kur'ana – sintaksički i semantički aspekti kur'anskoga iskaza...*

³⁴ Mustafa Jahić, "Utjecaj Kur'ana na nastanak i razvoj arapske gramatike" u: *Takvim za 2007/1428*, El- Kalem, Sarajevo, str. 61

³⁵ Nermin Šušić, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2014., str.22

SAKUPLJANJE KUR'ANI-KERIMA U MUSHAF

Skupljene stranice Kur'ana u jednu knjigu nazivamo mushaf. Stranice Kur'an-i Kerima prvi put su sakupljene u vrijeme prvog halife³⁶, Ebu- Bekra, r.a.³⁷, a Kur'an je u cjelosti prepisan i umnožen u vremenu halife Osmana, r.a.³⁸ Iako je Kur'an u potpunosti zapisan za vrijeme poslanika Muhammeda, a.s., nije bio skupljen u jednu knjigu za vrijeme njegova života. Kao razlog navodi se to da su neke sure objavljivane postepeno a ne odjednom, zatim to što raspored sura u Kur'anu nije isti kao raspored objavljivanja sura. U islamskom je vjerovanju da je redosljed sura u Kur'anu onakav kako je to Poslanik prenio vjernicima nakon što je o tome dobio nadahnuće. Također, bitan razlog zbog kojeg Kur'an nije skupljen u knjigu za vrijeme života Božijeg Poslanika, je činjenica da je objava trajala 23 godine, a da je Poslanik, preselio ubrzo (nešto više od dva mjeseca) nakon završetka objave.³⁹

U ratu na Jemami (632./11. godine po hidžri)⁴⁰ među muslimanskim šehidima bio je veliki broj hafiza⁴¹ Kur'ana. Do tog perioda Kur'an još uvijek nije bio u obliku knjige. Strah da se broj umrlih hafiza ne poveća naveo je Omera, r.a., da uputi inicijativu Ebu Bekru, r.a.⁴², da počnu sakupljati ajete Kur'ana koji su bili zapisani na listovima, kostima, palminom lišću i koje su ljudi znali napamet.⁴³ Halifa Ebu Bekr, r.a., se prvobitno usprotivio smatrajući da ne bi trebalo raditi nešto što sam Poslanik, a.s., nije uradio. Međutim, kako je vrijeme prolazilo, Ebu Bekr, r.a., je uvidio važnost tog postupka te je okupljena komisija na čelu sa Zejdom b. Sabitom. Tako je nastao prvi

³⁶ Halifa-vrhovni poglavar muslimana, vođa muslimana, nasljednik poslanika Muhammeda, a.s. (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 229)

³⁷ Dr. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze ulaşan Mesahif-i Kadime: İlk Mushaf'lar Üzerine Bir İnceleme*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1436/2015, str.55

³⁸ Jusuf Ramić, "Ortografija mushafa", u: *Glasnik Visokog islamskog starješinstva u SFRJ*, vol. XLIX, br. 1, 1986, Sarajevo, str. 131

³⁹ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıci i dr., *Kur'an Yolu, Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, str.20

⁴⁰ Agha Ibrahim Akram, *Halid ibn Velid r.a.*, s engleskog preveli Mehmed i Mensura Čeman, izdavač: Nedžara Čeman, Tešanj, 2007., str.212

⁴¹ Hafiz-pamtitelj, čuvar Kur'ana, osoba koja napamet zna cijeli Kur'an (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 228)

⁴² radijallahu anhu – Allah bio zadovoljan njime

⁴³ Dr. Alija Muhammed Es-Sallabi, *Omer b.Hattab – život i djelo drugog pravednog halife*, Stichting Hidžra, 1439/2018., str.145

mushaf sa stranicama koje je komisija pažljivo prikupljala.⁴⁴ Tako se dogodilo ono što je u povijesti nebeskih Knjiga jedinstveno: zapisana je svaka riječ Objave i svako njezino slovo.⁴⁵

Oko petnaest godina od preseljenja na Ahiret Božijeg poslanika Muhammeda, a.s., počela su osvajanja područja današnje Armenije i Azerbejdžana uglavnom preko Iračana i stanovnika Šama.⁴⁶ Imajući u vidu različite kira'ete⁴⁷ po kojima su učili Kur'an, među njima su se javile rasprave i razmirice u pogledu (ispravnog) izgovaranja pojedinih kur'anskih izraza, pa se činilo da će situacija eskalirati i izbjeći kontroli. Svjedok tih događaja i rasprava bio je Huzejfe b. el-Jeman, r.a., ashab⁴⁸ Muhammeda a.s. kojem je on, a.s., povjeravao najdelikatnije tajne, pitanja i informacije. Huzejfe b. el-Jeman, r.a., je zbog spomenutih regionalnih razlika u učenju Kur'ana, bojeći se rasprava i strahujući od mogućih nesuglasica, odlučio lično zatražiti hitnu intervenciju halife Osmana r.a.⁴⁹

Ključnu ulogu u kodifikaciji i umnožavanju mushafa imao je primjerak koji datira iz vremena halife Ebu Bekra, r.a., koji je Hafsa⁵⁰, ustupila halifi Osmanu, r.a. Prema nekim predajama, Osman, r.a., je neposredno nakon što je dobio Hafsin primjerak mushafa pristupio umnožavanju mushafa. Halifa Osman, r.a., poduzeo je sve neophodne korake opreznosti kako bi ovaj važan zadatak bio povjeren najsposobnijim i najuglednijim osobama. Osim toga, koristio je svaku priliku da se posavjetuje sa drugim ashabima. Najistaknutiji među ashabima i najbliži Poslaniku a.s. dali su podršku halifi Osmanu, r.a.

Osmanov mushaf, time i šest mushafa⁵¹ umnoženih u njegovo vrijeme, bit će revidirani više puta i izloženi ashabima u prisustvu halife Osmana, r.a. Kao takav Osmanov prvi mushaf postao je referentni primjerak, izvornik – *Al-Muṣḥaf Al-Imām*, i ubrzo je umnožen u više primjeraka koji će biti poslani u različite pokrajine islamske države.⁵²

⁴⁴ Dr. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze ulaşan Mesahif-i Kadime: İlk Mushafı Üzerine Bir İnceleme*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1436/2015, str.57, 58

⁴⁵ Mirza Mešić, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu, El-Kalem*, Sarajevo, 1437./2015.,str. 146

⁴⁶ Današnji Damask

⁴⁷ Kira'et – način učenja (recitovanja) Kur'ana. (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 329)

⁴⁸ U islamskoj tradiciji ashab znači prijatelj poslanika Muhammeda, a.s. i njegovi prvi sljedbenici (Mirza Mešić, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu, El-Kalem*, Sarajevo, 1437./2015., str. 292)

⁴⁹ Mensur Kerla, *Hazreti Osmān Ibn 'Affān, r.a.*, dostupno na: [Hazreti Osmān Ibn 'Affān, r.a. - IslamEDU](http://IslamEDU), posjećeno 01.03.2023.

⁵⁰ Supruga poslanika Muhammeda a.s.

⁵¹ Jusuf Ramić, "Rukopisi, štampanje arapskog teksta i prijevodi Kur'ana kod nas i u svijetu", u: *Takvim za 1976./1396.*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 5

⁵² Mensur Kerla, *Hazreti Osmān Ibn 'Affān, r.a.*, dostupno na: [Hazreti Osmān Ibn 'Affān, r.a. - IslamEDU](http://IslamEDU), posjećeno 01.03.2023.

Pored tog primarnog razloga zapisivanja Kur'ana, kako bi se sačuvala Objava, postoji i drugi razlog tog čina, a to su kur'anski ajeti koji potiču muslimane, najprije na pisanje i čitanje, a zatim i na obrazovanje: *Tako mi pera i onoga što oni pišu...* (El-Kalem/Pero:1); Kao i ajet: *Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj, koji peru podučava, koji čovjeka podučava onome što ne zna...*(El-'AleK/Ugrušak:3-5). Ove kur'anske poruke iskazane u vidu zakletve i naredbe su i uzajamno povezane i nerazdvojive: prvo *kalem*-pisanje, stvaralaštvo, pa onda *čitaj*-uči, podučavaj.⁵³ Sama činjenica da se Uzvišeni Gospodar kune u pero, dovoljan je motivacioni pogon za zapisivanje Kur'ana.

INOVACIJE U MUSHAFU

U PERIODU EMEVIJA (661-750)

Period Emevija je važan po tome što se tada razvila islamska umjetnost te nastali njeni glavni oblici.⁵⁴ Najveći doprinos Emevija, kada je u pitanju uređivanje Kur'ana, jeste uvođenje dijakritičkih i interpukcijskih znakova.⁵⁵

Nepostojanje dijakritičkih znakova vodilo je u rizik da se neka mjesta u kur'anskom tekstu čitaju različito, stoga je Ebu Esved ed-Dueli (umro 69/688. godine)⁵⁶ pristupio projektu dodavanja određenih znakova tekstu mushafa, kako bi se omogućilo što lakše i ujednačeno čitanje. Naime, Ebu Esved ed-Dueli je našao rješenje u tačkama koje su se pisale tintom različite boje:

- jedna tačka iznad slova označavala je *fethu* (vokal e),
- jedna tačka sa lijeve strane slova označavala je *dammu* (vokal u),
- jedna tačka ispod slova označavala je *kesru* (vokal i),
- dvije tačke jedna pored druge označavale su *tenvin* (udvostručeni vokal).

Na ovaj način Ebu Esved ed-Dueli je donekle uspio riješiti probleme težeg čitanja i izgovora vokala uz nastojanje da zadrži ortografiju iz perioda recenzije, ali su ipak ostale poteškoće oko

⁵³ Ahmed Korić, "Zaista, Kur'an je uputa", u: *Glasnik Rijasetu islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXII, br. 1-2, 2000, Sarajevo, str.60

⁵⁴ Burak Kayhan Aygun, *Erken Donemden Emeviler Devrine Kadar Islam Sanati*, dostupno na: [\(4\) ERKEN DÖNEMDEN EMEVİLER DEVRİNE KADAR İSLAM SANATI | Burak Kayhan Aygün - Academia.edu](#), posjećeno: 01.03.2023.

⁵⁵Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim @BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](#), posjećeno 01.03.2023.

⁵⁶ [EBÜ'L-ESVED ed-DÜELÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](#)

razlikovanja sličnih slova.⁵⁷ Kada su u pitanju tačke pomoću kojih mi danas razlikujemo pojedina slična slova, u tefsirskim⁵⁸ djelima ima mišljenja da su te tačke postojale od kada postoje i slova, tj. od kada postoji i arapsko pismo, ali su se izostavljale vremenom zbog lakšeg i bržeg pisanja, te su se navodno prestale upotrebljavati u praksi.⁵⁹

U emevijskom periodu u pisanju se nisu koristile te tačke i bilo je otežano razlikovanje sličnih slova kao naprimjer: "ta" od "za", "ajn" od "gajn" itd.

Halil ibn Ahmed (umro 175/791. godine) je pristupio veoma novoj, temeljitoj reformi pisma mushafa. Naime, pošto je uvidio da sa tačkama neće moći sve riješiti, odlučio se na sasvim nove znakove. Tačke koje su bile u funkciji vokala odbacio je u potpunosti, dok je tačke koje su imale funkciju razlikovanja slova zadržao, s tim da je dodao još neke znakove koji do tada nisu bili u upotrebi, npr.: "tešdid" (znak za udvojen glas), "medda"(označava produženi izgovor vokala) i dr. Polukružnica otvorena prema gore koja je označavala fethu i dammu stavljana je iznad slova, dok je za kesru stavljana ispod slova. Tačke koje su označavale fethu dolazile su iznad te polukružnice, za vokal dammu samo sa njene desne strane i ispod polukružnice za vokal kesru.⁶⁰

Ova inovacija je stvorila zabrinutost među muslimanima da se u tekst Kur'ana ne doda nešto novo. Iako se to negodovanje nastavilo sve do 11. stoljeća, učenjaci su prihvatili neophodnost interpukcije i dijakritičkih znakova. Zahvaljujući toj inovaciji, spriječene su poteškoće u učenju te greške pri čitanju Kur'ana.⁶¹

Prvi primjeri ukrašavanja mushafa vide se u Kur'anu, koji je prepisivan između kasnog emevijskog i ranog abasidskog razdoblja, tj. između 8. i 10. stoljeća. Nazivi sura bili su ispisani u obliku pravougaonog okvira ili su bili ispisani zlatom. Pored te inovacije nailazimo na još jednu inovaciju

⁵⁷ Pravila Ebu Esveda ed-Duelija primjenjivana su u doba Emevija i u početku vladavine Abasida. Zatim je taj način pravopisa zamijenjen drugim kojeg je uveo Halil ibn Ahmed. (Teufik Muftić, *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1999., str.20)

⁵⁸ Tefsir je islamska nauka koja se bavi širim tumačenjem Kur'ana za koje je pored poznavanja samog sadržaja Kur'ana nužno poznavati i mnoge druge islamske znanosti, kao što su arapski jezik, hadis, povod objave... (Muhammed Fuad Abdulbaki, *Tematska klasifikacija kur'anskih ajeta*, El-Kalem, Sarajevo, 1991., str. 8)

⁵⁹ Nermin Tufekčić, *Reforme za ispravno učenje mushafa*, dostupno na: [reforme za ispravno učenje mushafa | ILTIZAM.ORG](http://reforme.za.ispravno.ucenje.mushafa.ILTIZAM.ORG), posjećeno: 05.03.2023.

⁶⁰ Ibid, posjećeno: 05.03.2023.

⁶¹ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU.SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

u ovom periodu, a to je postavljanje tedžvidskih⁶² pravila o čitanju kur'anskog teksta na margine stranica.⁶³

U PERIODU ABASIDA (750-1258)

U periodu Abasida je započela stvarna promjena u islamskoj umjetnosti u kojoj se isprobavaju novi oblici i tehnike.⁶⁴ Veliko ime u historiji kaligrafije je İbnü'l-Bevvâb iz Bagdada, koji je započeo tradiciju ukrašavanja mushafa zlatom – tezhîp. Mushaf, za koji se smatra da pripada njemu, nalazi se u Dublinu. Tekst mushafa je pisan rejhani⁶⁵ pismom dok su nazivi sura pisani tevki⁶⁶ pismom. Na kraju svakog ajeta su stavljen tri tačke plave boje, dok je nakon svakih pet ajeta stavljen znak u obliku kapljice, što u arapskom označava slovo 'he', ali i broj pet. Dva medaljona su označavala jedno ašare⁶⁷. Drugi mushaf, za koji se zna da pripada İbnü'l-Bevvâbu, nalazi se u Muzeju turske i islamske umjetnosti u Istanbulu.⁶⁸

U abasidskom periodu pojavile su se i sljedeće inovacije:

- Počinju se uvoditi novi načini ukrašavanja mushafa. Na krajevima ajeta počele su se koristiti rozete, a na rubovima stranica su iscrtavani motivi ruže

⁶² Tedžvid-umijeće recitiranja/učenja Kur'ana, tako da svaki suglasnik postiže svoju punu zvučnost, a da se istodobno izgovara bez napora ili pretjerivanja: snaga, slabost, zvučnost, nježnost, naglašavanje, jednostavnost (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990. str. 601)

⁶³ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU.SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

⁶⁴ Ibid, posjećeno 05.03.2023.

⁶⁵ Rejhani pismo-dobilo je ime po bosiljku, vjerojatno zato što linija ispisana ovim stilom podsjeća na stabljiku prepunu listića bosiljka. Smatra se da je İbnü'l-Bevvâb u 10. stoljeću zaslužan za standardiziranje i populariziranje ovog stila. Kasnije ga je doradio osmanski kaligraf Şejh Hamdullah u 15. stoljeću. Uglavnom se koristio za pisanje Kur'ana zajedno s muḥakkakom koji je bio proporcionalno veći, te su oba stila u isto vrijeme (17. stoljeće) počeli ispadati iz upotrebe, kada su ih zamjenili sulus i nash. Bio je lako čitljiv, a odlikovao se oblicima slova koji su bili šiljastiji nego u nashu. (*Kanonski stilovi: muḥaqqaq, rayhan i tawqî*, dostupno na: [Kanonski stilovi: muḥaqqaq \(مُحَقَّق\), rayḥan \(ريحان\) i tawqî \(تَوَقِّع\) – Arapski \(wordpress.com\)](http://www.kanonski-stilovi.com), posjećeno: 05.03.2023)

⁶⁶ Tevki pismo-najčešće je korišteno za pisanje sultanskih povelja i zapovijesti, te zavještajnih povelja, tzv. Vakufnama; Tevki je zahtjevaio brzinu pisanja, te je razvio zanimljivu inovaciju: slova koja se inače nikada ne spajaju s idućim slovima (poput re/ر ili dal/د) u ovom stilu razvijaju takve "nedopustive" ligature. Oblici slova su inače okrugliji i zbijeniji. (Ljiljana Čolić, *Osmanska diplomatika sa paleografijom*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str.36, 37 ; *Kanonski stilovi: muḥaqqaq, rayhan i tawqî*, dostupno na: [Kanonski stilovi: muḥaqqaq \(مُحَقَّق\), rayḥan \(ريحان\) i tawqî \(تَوَقِّع\) – Arapski \(wordpress.com\)](http://www.kanonski-stilovi.com), posjećeno: 05.03.2023)

⁶⁷ Ašare- iz arapskog jezika i znači broj deset. Koristi se za označavanje deset ajeta Ku'ana. (Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, 3. Izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.)

⁶⁸ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU.SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

- Počinje se koristiti papir dimenzija 110x73 cm i 98x65 cm koji je zamijenio, do tada korištene, papirus i pergament
- Početak korištenja nesih⁶⁹ pisma za pisanje kur'anskog teksta, koji je do tada ispisivan kufi pismom.
- Stranice mushafa su do tada bile u vodoravnom položaju, a od ovog perioda se kur'anski tekst počinje ispisivati na vertikalno orijentisanom papiru kao danas

U PERIODU SELDŽUKA (1040-1308)

U periodu Seldžuka nastali su najstariji i jedni od važnijih primjera ukrašavanja zlatom – tezhib.⁷⁰ U periodu Velikih Seldžuka, naslovi sura su bili uokvireni vodoravnim pravougaonicima. U nekim primjerima su nazivi sura bili ispisivani zlatnom bojom, a dno stranica je bilo ukrašavano motivima lista. Na rubovima stranica se počinju ispisivati pravila za ispravno čitanje kur'anskog teksta koja su bila ukrašena zlatnim ornamentima.

U ovom periodu sve se više širi upotreba nesih pisma, a korištenje rozeta koje su olakšavale čitanje postaje tradicija. Još neke od karakteristika su dominacija geometrijskih oblika, upotreba munhani (cvijetni motivi koji sadrže uzastopne krivulje popularne kod Seldžuka.)⁷¹, rumi (motivi koji su najčešće korišteni u iluminaciji, a sastoje se od stiliziranih krila, kljunova i nogu ptica i životinja)⁷², kojeg su donijeli Seldžuci, i hataji (stilizirani cvjetni motivi; i oblaci, uskovitlani efekt kineskog porijekla)⁷³ motiva za ukrašavanje, te iscrtavanje crnih okvira oko teksta na jednoj stranici mushafa.⁷⁴ Bordure u ovom periodu su većinom bile crne, ali se mogu susresti i crvene i plave.⁷⁵

⁶⁹ Nesih pismo nastalo je u Bagdadu krajem 9.stoljeća. Javlja se u nekoliko varijanti. Iako je nesh tzv. harekeli yazi, tjs. Pismo u kojem se po pravilu obilježavaju vokali, u praksi su oni ih oni ispisivali samo tamo gdje bi njihov izostanak mogao da dovede do nedoumice u vezi sa značenjem riječi. Odlikuje se oblijem slovima i nježnijim linijama. Zbog svoje jednostavnosti i čitljivosti, nesh je zastupljen u štamparskoj praksi. Ovim pismom također su prepisivani primjerci Kur'ana i ostala djela duhovnog karaktera. (Ljiljana Čolić, *Osmanska diplomatika sa paleografijom*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str.35)

⁷⁰ *Tezhip Sanati*, dostupno na: [Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı \(yek.gov.tr\)](http://Yazma.Eserler.Kurumu.Baskanligi.yek.gov.tr)

⁷¹ Islamic Art, dostupno na: [Styles for Starters \(sabanciuniv.edu\)](http://Styles.for.Starters.sabanciuniv.edu), posjećeno:05.03.2023.

⁷²Ibid

⁷³Ibid

⁷⁴ Şeyma Betül Taş, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller , dostupno na: [Acik Erisim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyil mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:Acik.Erisim@BUU.Suleymaniye.Kutuphanesi'ndeki.17.yuzyil.mushaflarinda.guller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

⁷⁵*Tezhip Sanati*, dostupno na: [Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı \(yek.gov.tr\)](http://Yazma.Eserler.Kurumu.Baskanligi.yek.gov.tr), posjećeno:16.03.2023.

U PERIODU OSMANLIJA (1300-1922)

Iako mushafi iz prvog stoljeća osmanske vladavine nisu preživjeli do danas, prvi poznati primjer ukrašenog Kur'ana iz ovog perioda je nastao za vrijeme vladavine sultana Murata II (1421-1446)⁷⁶.

U osmanskom periodu rukopis je predstavljao simbol statusa, tako da su se rukopisi naručivali, skupljali, poklanjali, često sultanima kao znak lojalnosti i sl.⁷⁷

Illuminator Yakup b. Gazi el- Konevî je ukrašio mushaf koji se sastoji od dva sveska. Drugi svezak počinje surom Merjem, i ukrašen je zahrije⁷⁸ iluminacijom, baš kao i prvi svezak.⁷⁹

Najkorišteniji motiv bio je jekberk⁸⁰. Među bojama korištenim u ovom periodu, najviše se ističu zlatna i indigo plava. Također su te boje dominirale i za vrijeme Bayezida II.⁸¹

Razdoblje sultana Sulejmana Kanunija privlači pozornost u historiji iluminacije upotrebom zlata i veličanstvenošću izrade. Među bojama koje se koriste su zeleno-žuta (tr. limonküfü)⁸², tamnoplava i crvena. U djelima nastalim u ovom stoljeću vidi se da su dosta korišteni rumi, jekberk i čintemani⁸³ motivi.⁸⁴

Počeci 16. stoljeća predstavljaju period u kojem se počelo širiti urezivanje motiva sunca i pravokutnih okvira na koricama. Ta tehnika ne samo da je davala dubinu koži, čineći je estetski lijepom, već je osiguravala da se ukras zadrži, budući da nije mogao izbljediti kao oni iscrtavani.

⁷⁶ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU:SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

⁷⁷ Meliha Teparić, *Analiza islamskih kaligrafskih panela (levhi) bošnjačkih kaligrafa (hattata) od 18. do sredine 20. stoljeća*, dostupno na: [Meliha Teparić doktorski rad.pdf \(unizg.hr\)](https://www.unizg.hr/melihateparic/doktorski-rad.pdf), posjećeno: 15.03.2023.

⁷⁸ Zahrije - to je izraz koji se koristi u rukopisima za stranicu ili stranice prije stranice na kojoj počinje glavni tekst. To je ukrašeno polje koje je izvan teksta Kur'ana. Ponekad je sadržavalo informaciju kome je djelo pripadalo ili za koga je napisano. Ukras zahrije, koji iziskuje veliki trud i troškove, počinje se viđati u mushafima od X. stoljeća. (F.Çiçek Derman, *Istanbul'da Tezhip Sanatı*, dostupno na: [İSTANBUL'DA TEZHİP SANATI | Büyük İstanbul Tarihi \(istanbultarihi.ist\)](http://istanbultarihi.ist), posjećeno: 05.03.2023.)

⁷⁹ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU:SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

⁸⁰ Jekberk-perz. *yek* "jedan" ve *berg* "list" -"Jednolist". Mali ornamentalni motiv samo jednog lista. (Rječnik Kubbealti Lugati, dostupno na: [Kubbealti Lugati - yekberk kelimesi anlami, yekberk nedir? \(lugatim.com\)](http://lugatim.com), posjećeno: 07.03.2023)

⁸¹ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU:SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

⁸² Boja buđavog limuna

⁸³ Sans. *çinta mani* "blago misli". Motiv koji se često koristi u turskoj ornamentici, sastoji se od tri puna Mjeseca i dvije valovite linije iznad njih koje predstavljaju oblake. (Rječnik Kubbealti Lugati, dostupno na: [Kubbealti Lugati - çintemani kelimesi anlami, çintemani nedir? \(lugatim.com\)](http://lugatim.com), posjećeno: 07.03.2023.)

⁸⁴ Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU:SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

Kože koje su korištene bile su sahtijan (koža koze) i mešin (koža ovce). Kada su boje u pitanju, najviše korištene boje bile su crna, smeđa, crvena, zelena, ljubičasta, bordo i plava.⁸⁵ 16. i 17. stoljeće bili su zlatno doba osmanske umjetnosti iluminacije, tada su izloženi najljepši primjerci motiva rumi, penč⁸⁶, čintemani i hataji. Iluminacija stranice zahrije započela je u 10. stoljeću i primjenjivala se u različitim oblicima do kraja 16. stoljeća. Sa 17. stoljećem izgubila je nekadašnju eleganciju i od ovog stoljeća nije viđena u iluminaciji mushafa. Još jedna promjena uočena u 17. stoljeću je smanjena upotreba tamnoplave boje umjesto koje su korištene blijedožuta i zlatna boja. Od početka 18. stoljeća počinje potraga za inovacijama u dekoraciji. Iluminator Ali Üsküdarî je reinterpretirao saz stil⁸⁷. Obojeni buketi cvijeća ubrajaju se među inovacije ovog razdoblja.⁸⁸

⁸⁵ Mustafa Yıldırım i dr., *Osmanlı Dönemi Bursa ve Sanat Tarihi Yazıları*, Palet Yayınları Konya, 2019., str.106, 108

⁸⁶ Jedan od glavnih ornamentalnih cvijetnih motiva u klasičnoj orijentalnoj dekoraciji. Penç je skraćena riječ pençberk. (Rječnik Kubbealti Lugati, dostupno na: [Kubbealti Lugati - penç kelimesi anlami, penç nedir? \(lugatim.com\)](http://KubbealtiLugati-pençkelimesianlami,pençnedir?(lugatim.com)), posjećeno: 07.03.2023.)

⁸⁷ Ovaj stil započeo je slikar Şahkulu. Saz stil, koji je našao široku primjenu kako u arhitektonskim dekoracijama kao što su pločice, klesarije, tako i u oslikavanju knjiga, uveza, tkanine, ćilimskoj umjetnosti i drugim malim umjetnostima. Koristio se od sredine 16. stoljeća do sredine 17. st., a reinterpretiran je u 18. stoljeću u lakiranju. Glavni motivi ovog stila su uvijeni, šiljasti listovi u obliku bodeža i hataji uzorci. (*Türk Süsleme Sanatları – Tezyini Sanatı | Saz Yolu – Saz Üslubu, Osmanlı Sanatının Yaygın Bezeme Üslubu*, dostupno na: [Türk Süsleme Sanatları – Tezyini Sanatı | Saz Yolu – Saz Üslubu, Osmanlı Sanatının Yaygın Bezeme Üslubu | Eğitim Kütüphanesi™ Türk Kültürü ve El Sanatlarımız \(egitimkutuphanesi.com\)](http://TürkSüslemeSanatları–TezyiniSanatı|SazYolu–SazÜslubu,OsmanlıSanatınınYaygınBezemeÜslubu|EğitimKütüphanesi™TürkKültürüveElSanatlarımız(egitimkutuphanesi.com)), posjećeno: 07.03.2023.)

⁸⁸ Şeyma Betül Taş, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushaflarında Güller, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU:SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushaflarındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 01.03.2023.

O PREVOĐENJU KUR'ANA

Jezik Kur'ana je nadnaravan po svome stilu, strukturi i izražajnim mogućnostima. Postoje ozbiljne rasprave oko toga može li se Kur'an prevoditi ili ne. Neki kažu da prevođenje Kur'ana nije dozvoljeno zbog toga što je objavljen na arapskom jeziku i što je svaki prijevod njegovih značenja na neki strani jezik neizbježno slabljenje snage izraza kojim se Kur'an obraća ljudskom razumu i srcu. S druge strane, Kur'an se prevodi i na Istoku i na Zapadu, bez obzira na tvrdnju da se ne može prevesti. Prijevod je samo jedna od mogućnosti prenošenja sadržaja. I sami prevodioci naglašavaju da nastoje prenijeti samo kur'anska značenja. Ono što je sigurno jeste da je Kur'an nemoguće u potpunosti prevesti zbog nemogućnosti imitiranja u pogledu njegovog stila.⁸⁹ Kur'an sadrži mnoge riječi koje nemaju ekvivalent u ciljanom jeziku tako da je prevodilac prisiljen upotrijebiti riječi koje prenose značenje, ali sa nekom varijacijom.⁹⁰ Zbog toga je Kur'an nemoguće u potpunosti prevesti na bilo koji drugi jezik. Svi dosadašnji napori na tom planu predstavljaju, ustvari, samo ljudske pokušaje prezentiranja značenja Kur'ana⁹¹. U vezi s tim, potrebno je navesti riječi prevodioca Kur'ana, Ali Rize Karabega⁹²: *“Prevod znači prenijeti jedno značenje iz jednog jezika u drugi. Stoga treba da postoji sličnost među prevodiocem i autorom, kao što treba i oba jezika da budu srodna, pa da prevod može biti istovjetan svome tekstu. Pošto među prevodiocem Kur'ana i Njegovim Svevišnjim Autorom ne postoji nikakva sličnost, kao što nema nikakve sličnosti među arapskim i evropskim jezicima, ne može nikakav prevod, osobito u tim jezicima, biti istovjetan Kur'anu.”*⁹³

Sve ovo dovodi do određenih razlika kur'anskog značenja zbog čega kažemo da je Kur'an nemoguće u potpunosti prevesti. Uprkos tome, prema riječima prof. I. H. Baltacioğlu, potrebno je

⁸⁹ Njegova jezična savršenost i nenadmašna stilska ljepota naziva se idžaz. (Mešić, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu*, str. 144)

⁹⁰ Nermin Šušić, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2014., str. 31, 32.

⁹¹ Ibid, str. IV iz predgovora

⁹² Hadži Ali Riza Karabeg bio je istaknuti hercegovački alim. Njegov otac bio je mostarski muftija Mustafa Sidki Karabeg, koji je bio pogubljen pred ulazak austro-ugarskih trupa jer je odbio izdati fetvu o borbi protiv spomenutih trupa. Njegov sin Ali Riza, poslije završene medrese, nastavio je školovanje u Carigradu. Po povratku predavao je vjeronauku u mostarskoj gimnaziji i sarađivao sa časopisima *Hikmet* i *El-Hidaje* (Ajdin Halilić, *Prijevod Kur'ana na bosanski jezik*, dostupno na: [Prijevodi Kur'ana na bosanski jezik - Mladjak \(mladjak.com\)](http://mladjak.com), posjećeno 30.03. 2022.)

⁹³ *Kur'an sa prijevodom na bosanski Hadži Ali Riza Karabega*, Štamparija "Prosvjeta" J. Karić, Sarajevo, 1937., str.1

prevoditi Kur'an, jer ga u suprotnom ne bismo razumjeli. Profesor također dodaje da je jezik jedino sredstvo pomoću kojeg možemo razumjeti pisanu riječ.⁹⁴

Postoje tvrdnje da su se prvi prijevodi Kur'ana javili još za vrijeme Muhammeda, a.s. Prenosi se da je Selman-i Farisi⁹⁵ dobio dozvolu od Poslanika da prevede suru Fatihu⁹⁶ na perzijski jezik⁹⁷ Međutim, ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je Farisijev prijevod spomenute sure nastao za vrijeme Muhammeda, a.s., ili nakon njegove smrti.⁹⁸ Najstariji postojeći prijevod Kur'ana nastao je na perzijskom jeziku 345. godine po hidžri⁹⁹ to jest 956. po gregorijanskom kalendaru.¹⁰⁰

O PREVOĐENJU KUR'ANA NA JUŽNOSLAVENSKE JEZIKE

Sa prvim prijevodom Kur'ana kod nas susrećemo se krajem 19. stoljeća. Autor tog prijevoda je Mićo Ljubibratić-Hercegovac. Objavljen je poslije njegove smrti 1895. godine. Drugi prijevod Kur'ana je objavljen 1937. godine pod naslovom "Kur'an časni – Prijevod i tumač". Prevodioci su Džemaludin Čaušević i Muhamed Pandža. Ovaj prijevod je sadržavao i tekst Kur'ana.¹⁰¹ Oni su svoj prijevod sačinili od prijevoda Kur'ana na turski jezik Omera Rize (Omer Riza, Kur'ani Kerim Tercumesi, Istanbul, 1934.)¹⁰² Iste 1937. godine, Hadži Ali Riza Karabeg (umro 1944.. godine) izdao je svoj prijevod Kur'ana pod naslovom "Kur'an preveo s arapskog H. Ali Riza Karabeg". Četvrti prijevod Kur'ana kod nas je sačinio Mustafa Fatin Kulenović (u rukopisu)

⁹⁴ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevirilmesi: Kur'an Nedir?", *AÜİFD*, 1/2-3, Ankara, 1952., str. 33, [17967.pdf \(ankara.edu.tr\)](https://www.ankara.edu.tr/17967.pdf), posjećeno 26.03.2022.

⁹⁵ U biltenu pod nazivom "Poslanikovi ljudi: Selman El-Farisi" stoji da je Selman El-Farisi (dugogodišnji zoroaster i kršćanin) bio prvi Perzijanac koji je prihvatio islam. Ono po čemu je Selman El-Farisi najpoznatiji u historiji Islama jeste bitka na Hendeku, kada je predložio Poslaniku da se iskopa široki rov oko Medine i pusti vodu u njega i tako spriječi prodor neprijateljske vojske u grad.

⁹⁶ Prva sura u Kur'anu

⁹⁷ M. Zahit CAN, "Erken Cumhuriyet Dönemi Kur'an Çevirilerinin Çeviribilimsel Açından İncelenmesi", *Akademik Bakış Dergisi*, br. 49/2015, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Žalalabat- Kirgistan, str. 464., [383032 \(dergipark.org.tr\)](https://www.dergipark.org.tr/383032)

⁹⁸ [Potreba za pre vođenjem Kur'ana i prvi prijevodi Kur'ana \(preporod.com\)](https://www.preporod.com/potreba-za-pre-vođenjem-kur'ana-i-prvi-prijevodi-kur'ana), posjećeno 22.03.2022.

⁹⁹ Hidžra označava preseljenje poslanika Muhammeda, a.s., i njegovih sljedbenika, iz Mekke u Medinu (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 245)

¹⁰⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, „Uvod u povijest prevođenja značenja Kur'ana (Neki problemi semantike prijevoda Kur'ana)“, u: Enes Karić, *Semantika Kur'ana*, „Bemust“, Sarajevo, 1998., str. 564

¹⁰¹ Jusuf Ramić, "Rukopisi, štampanje arapskog teksta i prijevodi Kur'ana kod nasi u svijetu", u: *Takvim za 1396/1976.*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 20, 21, 22.

¹⁰² Džemaludin Latić, "Prevođenje najljepšeg govora", *Glasnik Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol.LXV br. 9-10, 2003., str. 832.

1938., a peti je prijevod Seida Korkuta pod naslovom "Muhamed El Mehdi, Kur'an" sačinjen 1967. To je doslovan prijevod arapskog mushafa.

Šefket Šabić iz Tuzle autor je šestog prijevoda Kur'ana, a sedmi je sačinio prof. Besim Korkut (1977.)¹⁰³ Prijevod Kur'ana Besima Korkuta je prvi cjelovit prijevod sa arapskog na bosanski jezik.¹⁰⁴ Nakon proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine Mustafa Mlivo je sačinio osmi prijevod Kur'ana (1994.).¹⁰⁵ Autor devetog prijevoda Kur'ana je Enes Karić (1995.).¹⁰⁶ Deseti prijevod je iz 2004. godine, a sačinio ga je Esad Duraković. Ovo je posljednji objavljeni prijevod Kur'ana na bosanski jezik.¹⁰⁷ Kod nas postoje i dva prijevoda pisana tzv. alhamijado pismom čiji su prevodioci Seid Zenunović (1932.) i Hilmo Šarić (1941.)¹⁰⁸

O PREVOĐENJU KUR'ANA NA TURSKI JEZIK

U Turskoj se za značenje *prijevod Kur'ana* koristi riječ *meal*. Riječ *meal* je iz arapskog jezika (مآل) i znači povratak, vraćanje; tendencija, cilj, svrha.¹⁰⁹ U turskom jeziku ova riječ označava smisao, pojam, značenje¹¹⁰, ali i naziv koji je dat prijevodima Kur'ana koji su sačinjeni kako bi prenijeli značenje kur'anskog sadržaja, a ne doslovan prijevod riječi.¹¹¹ Upotreba riječi *meal* za prijevode Kur'ana na turski poklapa se sa prvim godinama perioda nakon proglašenja Republike u Turskoj.¹¹² Ne zna se tačno kada i od strane koga je sačinjen prvi prijevod Kur'ana na turski jezik, ali se može pretpostaviti da se to desilo nakon prihvatanja islama kao zvanične religije.¹¹³ U djelu *Kur'an Yolu*,

¹⁰³Jusuf Ramić, Rukopisi, štampanje arapskog teksta i prijevodi Kur'ana kod nasi u svijetu, u: *Takvim za 1396/ 1976.*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 23.

¹⁰⁴Džemaludin Latić, "Prevođenje najljepšeg govora", *Glasnik Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol.LXV br. 9-10, 2003., str. 835.

¹⁰⁵Nermin Šušić, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2022., str. 45.

¹⁰⁶Džemaludin Latić, "Prevođenje najljepšeg govora", *Glasnik Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol.LXV br. 9-10, 2003., str. 835.

¹⁰⁷Nermin Šušić, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2022., str. 45.

¹⁰⁸Jusuf Ramić, Rukopisi, štampanje arapskog teksta i prijevodi Kur'ana kod nasi u svijetu, u: *Takvim za 1396/ 1976.*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 23.

¹⁰⁹Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, 3. Izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.

¹¹⁰Smisao, značenje (Marija Đinđić, *Yeni Türkçe - Sırpça Sözlük*, Türk Dili Kurumu, Ankara, 2014., str. 945)

¹¹¹[Kubbealti Lugati - MEAL kelimesi anlami, MEAL nedir? \(lugatim.com\)](http://lugatim.com)

¹¹²[MEÂL - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://islamansiklopedisi.org.tr), posjećeno 21.07.2023.

¹¹³Aysu Ata, "Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)" Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2013, str. XI

Türkçe Meal ve Tefsir, Hayreddin Karaman navodi da prvi prijevod Kur'ana na turski jezik potiče iz 10. stoljeća, iz vremena samanidskog vođe, Mansura b. Nuha¹¹⁴ koji je vladao od 350/961 do 369/976. godine.¹¹⁵

S druge strane, prema riječima Z. Cana, prvi prijevodi Kur'ana na turski jezik potiču iz sredine 8. stoljeća i pisani su ujgurskim pismom.¹¹⁶ Prvi štampani¹¹⁷ prijevod Kur'ana na turski jezik je iz 1842. godine, a preveo ga je Muhamed et-Tefsiri (Muhammad at-Tafsiri).¹¹⁸ U djelu *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri*, Abdülkadir İnan navodi da se najstariji sačuvani prijevodi Kur'ana na turski jezik sastoje iz četiri rukopisa:

-Prvi rukopis se nalazi u biblioteci Istraživačkog instituta, John Rylands u Mančesteru. Utvrđeno je da je nastao u 11. stoljeću i najstariji je sačuvani prijevod Kur'ana na turski jezik.

-Drugi rukopis se nalazi u Muzeju turskih i islamskih umjetnosti u Istanbulu, pod rednim brojem 73. Nastao je 734/ 1333. godine, a prepisao ga je Muhammed b. el-Hadž Devletšah iz Širaza.

-Treći rukopis se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Istanbulu. Redni broj rukopisa je 951. Nastao je 764/ 1363. godine.

-Četvrti rukopis se nalazi u Orijentalnom institutu ruske akademije znanosti u Moskvi. Broj rukopisa je 2475. Nije poznat prepisivač ni godina nastanka.¹¹⁹

Turci su napustili ujgursko pismo ubrzo nakon što su prešli na islam i počeli koristiti arapsko pismo, a svoje prijevode Kur'ana su sve do proglašenja Republike pisali na ovom pismu.

Nakon proglašenja Republike u Turskoj Atatürk je lično naredio da se Kur'an prevede na turski jezik. Donesena je odluka da Kur'an prevede Mehmed Akif Ersoy¹²⁰, a da tefsir Kur'ana napiše

¹¹⁴ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıci i dr., *Kur'an Yolu, Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, str.9

¹¹⁵ *Manşur b. Nuh*, u Encyclopedia Iranica, dostupno na: [MANSUR B. NUH – Encyclopaedia Iranica \(iranicaonline.org\)](http://MANSUR.B.NUH-Encyclopaedia Iranica (iranicaonline.org))

¹¹⁶ M. Zahit CAN, " Erken Cumhuriyet Dönemi Kur'an Çevirilerinin Çeviribilimsel Açından İncelenmesi", str. 464., [383032 \(dergipark.org.tr\)](http://383032 (dergipark.org.tr)), posjećeno 26.03.2022

¹¹⁷ Razlog zbog kojeg se tek u 19. stoljeću štampa prijevod Kur'ana je podatak da do 18. stoljeća u Osmanskom Carstvu, uopće nije bilo štamparije. Prema riječima Fehima Nametka u knjizi 'Historija turske književnosti', prva štamparija u Osmanskom carstvu je osnovana 1727. godine na inicijativu Ibrahima Muteferrike, koji je još 1718. godine dobio dopuštenje da pokrene štampanje geografskih karata. 1727. je dobio ferman sultana Ahmeda III da pokrene štampariju, a prva knjiga koju je tiskao 1729. je prijevod djela Sihahu-l-cevheri poznatijeg pod naslovom Vankulu Lugat.

¹¹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, „Uvod u povijest prevođenja značenja Kur'ana (Neki problemi semantike prijevoda Kur'ana)“, u: Enes Karić, *Semantika Kur'ana*, „Bemust“, Sarajevo, 1998., str. 587

¹¹⁹ Abdülkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri*, Dinayet İşleri Bakanlığı, Ankara, 1961., str. 9, 10, 11, 12

¹²⁰ Mehmet A. Ersoy (1873- 1936) - autor Istiklal Marşa koji je 1921. prihvaćen od strane Velike narodne skupštine kao nacionalna himna Turske. Bio je pjesnik, pisar, političar, prevodioc, učitelj... (M.Orhan Okay, M. Etruğrul Düzdağ,

Elmalılı Muhammed Hamdi.¹²¹ Mehmed Akif je 1926. u Egiptu započeo svoj prijevod Kur'ana na turski jezik, međutim nije ga dostavio Velikoj narodnoj skupštini Turske¹²² zbog straha da će se on čitati umjesto originala Kur'ana.¹²³ Nakon toga, posao prijevoda je dobio Elmalili Muhammed Hamdi. Prevod Kur'ana i tefsir, objavljeni su pod imenom Hak Dini Kur'an Dili. Pored tog prijevoda, postoje još i ovi: İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), *Kur'an-ı Kerim Çevirisi*; Ömer Nasuhi Bilmen (1884-1971), *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, (1886-1978), *Kur'an*; Ömer Rıza Doğrul (1893-1952), *Kur'an-ı Kerim Çeviri ve Tefsir-i Şerifi*, i *Tanrı Buyruğu*; Hasan Basri Çantay (1897-1964), *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim çeviri ve notlar*; Abdülbaki Gölpınarlı, (1900-1982), *Kur'an-ı Kerim*¹²⁴

Islam Ansiklopedisi, Türk Dinayet Vakfi dostupno na: [MEHMED ÂKİF ERSOY - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](https://islamansiklopedisi.org.tr), posjećeno 30.03.2022.)

¹²¹ Elmalılı Muhammed Hamdi (1878 -1942) - teolog, prevodilac Kur'ana, filozof, enciklopedist, islamski pravni akademik. (Yusuf Şevki Yavuz, *Islam Ansiklopedisi*, Türk Dinayet Vakfi dostupno na: [ELMALILI MUHAMMED HAMDI - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](https://islamansiklopedisi.org.tr), posjećeno 30.03.2022.)

¹²² Türkiye Büyük Millet Meclisi

¹²³ Sinan Meydan, *Türkçe Kur'an tarihi*, dostupno na: [Türkçe Kur'an tarihi - Sinan Meydan - Köşe Yazıları – Sözcü \(sozcu.com.tr\)](https://sozcu.com.tr), posjećeno: 09.07.2023.

¹²⁴ [::Türkçe Kur'an Mealleri:: \(kuranmeali.com\)](https://kuranmeali.com), posjećeno: 09.07.2023.

PREGLED RUKOPISNIH PRIJEVODA KUR'ANA NA TURSKI JEZIK U GAZI HUSREV-BEGOVOJ BIBLIOTECI U SARAJEVU

Rukopisni primjerak iz 16. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak prvi, obradio:
Kasim Dobrača, str. 47

Broj rukopisa: 91

Signatura: 739

Naziv rukopisa: *Prevod Qur'ana (Taragum al-Qur'an)*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: 16. st.

Stil pisma: Nash, ta'liq

Dimenzije: 22,3 x 16

Broj listova: 254

Broj redaka na stranici: 11

Opis: Ovaj, poprilično oštećen rukopis, ispisan na bijelom papiru koji je potamnio, predstavlja Kur'an sa interlinearnim prevodom na turski jezik. Povez mushafa je platnen i nov, tamno zelene boje. Prema riječima K. Dobrače, listovi 157, 158, 170 i 171, te više listova od sure 85. (*el-Burudž/Sazviježđa*) do kraja Kur'ana nedostaju. Listovi broj 1 i 84 su također nedostajali, ali su kasnije dopisani od strane drugog prepisivača i na tim stranicama nema interlinearnog prijevoda. Našim uvidom u rukopis primijetili smo da prevod na turski jezik počinje od sredine 20. ajeta sure *el-Bekare/Krava*. Sura *el-Bekare/Krava* nedostaje od 42. ajeta (na listu 3b), do 89. ajeta (na listu 4a). Neki ajeti koji su u današnjim mushafima jedna cjelina, u ovom rukopisu su podijeljeni u dva ajeta, npr. 4. ajet sure *Merjem* je u ovom rukopisu podijeljen u dva ajeta, prvi ajet počinje riječima *Kale rabbi...*, a završava riječju *šejben*, a drugi ajet počinje *...ve lem ekunun...*, a završava riječju *šekijjen*. Ovo je samo jedan od mnogobrojnih primjera. Na dosta listova prvi ili posljednji ajeti su naknadno dopisivani i nemaju prijevoda. Na nekim stranicama pojedini dijelovi ajeta su pisani većim slovima, te su na taj način istaknuti. Jedan od takvih primjera je početak 53. ajeta sure *Jusuf*,

na listu 140b, koji glasi *Ve ma uberri'u nefsi...*, a prijevod glasi: *Ja ne pravdam sebe, jer duša je sklona zlu...*¹²⁵

Prelistavanjem rukopisa primijetili smo da su počeci i krajevi pojedinih sura ispreturani. Početak sure *Hud*, do 5. ajeta, je na listu broj 108b, a ostatak je na listu 130a. List 156b završava 53. ajetom sure *en-Nahl/Pčele*, dok je nastavak sure, od 54. ajeta, na listu 110a. Nedostaju sure *Jusuf, er-Rad/Grom, Ibrahim* i *el-Hidžr*. Nakon sure *en-Nahl/Pčele*, slijede *el-Isra/Noćno putovanje, el-Kehf/Pećina*, te sura *Merjem* do 34. ajeta. Ostatak sure *Mejrem* je na listu broj 159a. List 169b završava 49. ajetom sure *el-Enbija/Vjerovjesnici*, a sljedeći list, tj. list 172a (listovi 170 i 171 nedostaju) počinje 141. ajetom sure *es-Saffat/Redovi*. Nedostaju znači sure *el-Hadždž, el-Mu'minun/Vjernici, en-Nur/Svjetlost, el-Furkan/Furkan, eš-Šu'ara/Pjesnici, en-Neml/Mravi, el-Kasas/Kazivanje, el-'Ankebut/Pauk, er-Rum/Bizantinci, Lukman/Lukman, es-Sedžde/Padanje ničice, el-Ahzab/Saveznici, Sebe'/Saba, Fatir/Stvoritelj* i *Ja-Sin*. Od 5. ajeta sure *el-Burudž/Sazviježđa* pa sve do kraja Kur'ana nedostaje, kao što je već navedeno prema Katalogu.

Primijetili smo da se listovi 152 i 153 razlikuju po veličini slova. Tekst Kur'ana na ovim listovima je čitak, dok je prijevod, za razliku od prijevoda na ostalim listovima, ispisan koso i vrlo nečitko. Nema oznaka za kraj ajeta, te je početak sljedeće sure (*an-Nahl/Pčele*) zbijeno i nečitko napisan u donjem lijevom uglu lista 153b, tako da možemo zaključiti da su i ovi listovi naknadno dopisani, rukom drugog prepisivača.

Prema opisu iz Kataloga, dimenzije teksta Kur'ana na papiru su 22,3 x 16. Tekst Kur'ana je ispisan lijepim vokalizovanim nashom a prevod sitnim ta'liqom¹²⁶. Naslovi sura pisani su crvenim mastilom što nam pomaže prepoznati kraj jedne i početak druge sure. Završetak ajeta kroz cijeli Kur'an označen je crvenim tačkama. Od lista 204a (sure *Muhammed*), na mnogim listovima su izostavljene tačke za označavanje kraja ajeta, te je vrlo teško pratiti kur'anski tekst. Imaju kustode¹²⁷. Neke stranice su obrubljene crvenom linijom. U mushafima su, često, prostori za

¹²⁵ *Kur'an s prijevodom Besima Korkuta*, El-Kalem, Sarajevo, 2017

¹²⁶ Ta'lik pismo se razvilo u Perziji, pa se naziva i perzijskim pismom. Uglavnom je korišteno u religijske svrhe u šerijatskom pravu i sl., a može se vidjeti na natpisima i pečatima. (Teufik Muftić, *Arapsko pismo*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1982., str. 172, 176.)

¹²⁷ U starim štampanim ili rukopisnim knjigama, prva riječ, slog ili broj s početka sljedeće stranice, ispisan je u donjem desnom uglu prethodne strane kako bi se znao tačan redosljed prilikom uvezivanja.

pisanje bili uokvireni zlatnim linijama različitih boja i veličina.¹²⁸ Na rubovima listova nalaze se oznake za džuzove, tj. poglavlja Kur'ana.

Rukopisni primjerak iz 16. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.215

Broj rukopisa: 8735

Signatura: 8445

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: 982/ 1574.

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 29, 5 x 20 (23 x 13);

Broj listova: 530

Broj redaka na stranici: 9

Opis: Ovaj mushaf je u Gazi Husrev-begovu biblioteku stigao iz Odbora Islamske zajednice Banja Luka.

Utvdili smo da prijevod na turski jezik počinje sa trećim ajetom sure *el-Bekare/Krava*. Sura *el-Fatiha/Pristup* nije prevedena. Tekst Kur'ana je napisan veoma krupnim nashom, u razmaknutim redovima. Između redova je prijevod na turski jezik koji je napisan sitnim slovima. Mastilo kojim je tekst ispisan je crno i kvalitetno. Nazivi sura, znakovi za ispravno čitanje teksta i tačke na kraju ajeta pisani su crvenim mastilom kako bi se prepoznao kraj jedne i početak druge sure. Prijevod na nekim listovima je ispisan crvenim mastilom. Sura *en-Nas/Ljudi* ispisan je u obliku obrnutog trougla. Papir rukopisa je tamnobijel, deblji, bez vodenog znaka¹²⁹, istočnog porijekla. Povez je kožni, originalan, dobro očuvan i sa preklopom. Posljednji list je odvojen od rukopisa i oštećen je. Knjiga je ispravna, nije manjkava ni oštećena.

¹²⁸ Çiçek Derman, *Osmanli Asırlarında, Üslup ve Sanatkarlarıyla Tezhip Sanatı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, str.110

¹²⁹ Znak utisnut u list papira tokom proizvodnje, prozirniji je od ostatka lista

U Ankari, u Katalogu rukopisa u muzeju Mevlana, se nalaze dva primjerka istog rukopisa koji su obrađeni u svesku I iz 1967. i svesku III iz 1972. godine, a obradio ih je Gölpinarlı Abdulkaki.

Rukopisni primjerak iz 17. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak jedanaesti, obradio: Zejnil Fajić, str.95

Broj rukopisa: 6514

Signatura: 4890

Naziv rukopisa: *Tarqama al- Qur'an.*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Mustafa b. Muhammad

Vrijeme prijepisa: 1088/ 1677.

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 20 x 13,5 (18 x 12)

Broj listova: 261

Broj redaka na stranici: 8

Opis: Ovaj primjerak predstavlja interlinearni prijevod Kur'ana na turski jezik. Prijevod kur'anskog teksta je pisan u proredu, između ajeta na listu dimenzija 20 x 13,5, dok su dimenzije teksta na papiru 18 x 12.

Utvrđili smo da je kur'anski tekst kao i prijevod na turski jezik, na početku nepotpun i da počinje od sredine 15. ajeta sure *Jusuf* '...*Mi mu objavismo...*'

Na početku, dakle nedostaju sure *el-Fatiha/Pristup*, *el-Bekare/Krava*, *Ali Imran/Imranova porodica*, *en-Nisa/Žene*, *el-Ma'ida/Trpeza*, *el-En'am/Stoka*, *el-A'raf/Bedemi*, *el-Enfal/Plijen*, *et-Tevbe/Pokajanje*, *Junus*, *Hud*, te početak sure *Jusuf*.

Listovi, na kojima su počeci i krajevi nekih sura, su ispreturani. List 70b završava početkom 55. ajeta sure *el-Hadždž*, a ostatak sure, od 55. ajeta do kraja, počinje na listu 211a. List 71a počinje posljednjom riječju 7. ajeta sure *eš-Šu'ara/Pjesnici* dok je početak sure na listu 126b. Zatim slijede sure *en-Neml/Mravi*, *el-Kasas/Kazivanje*, *el- 'Ankebut/Pauk* te sura *er-Rum/Bizantinci* do sredine 56. ajeta koji završava na listu 100b, dok ostatak sure *er-Rum/Bizantinci*, počinje na listu 147b. List 101a počinje sredinom 50. ajeta sure *el-Ahzab/Saveznici*, dok je početak sure pa do 50. ajeta

na listovima od 152a do 156b. Nakon sure *el-Ahzab/Saveznici* slijede *Sebe'/Saba* te početak sure *Fatir/Stvoritelj* koji je na listu 108a. List 110b završava sredinom 35. ajeta sure *Fatir/Stvoritelj*. Nastavak sure od 35. ajeta je na listu 128a. List 111a počinje surom *el-Mu'minun/Vjernici*, čiji naslov se nalazi na listu 212b.

Prva tri ajeta sure *en-Nur/Svjetlost* su na listu 116b, dok je dio sure od 3. do sredine 26. ajeta na listovima 213 i 214. Ostatak sure je na listu 117a. List 146b završava 70. ajetom sure *ez-Zumer/Skupovi*, dok ostatak sure počinje na listu 157a. Sredina 20. ajeta sure *el-Hadid/Gvožđe* završava na listu 212b, a nastavak sure od sredine 20. ajeta počinje na listu 215a.

Ostatak mushafa nije ispreturan i sure prati ispravan redosljed.

Prema opisu iz Kataloga, rukopis je ispisan lijepim vokalizovanim nashom. Nazivi sura pisani su crvenim mastilom. Ajeti su rastavljeni krupnim crvenim tačkama. Mastilo na mnogim mjestima razmazano. Na dnu stranica nalaze se kustode. Rukopis je pisan na papiru koji je bijel, dohvaćen vlagom, a listovi su prosuti i oštećeni. Kožni povež mushafa je oštećen i rastavljen od listova.

Rukopisni primjerak iz 17. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak sedamnaesti, obradio: Osman Lavić, str. 21

Broj rukopisa: 9412

Signatura: 10389

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an al-Karim bi at-Turkiyya*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: 17. stoljeće

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 32 x 23, 5 (27x 16, 5)

Broj listova: 296

Broj redaka na stranici: 11

Opis: Rukopis pisan vrlo krupnim, vokalizovanim nashom koji je kaligrafski ispisan. Prijevod kur'anskog teksta na turski jezik je interlinearni i ispisan je sitnijim slovima. Korišteno mastilo je crno, kvalitetno, i otporno na dodir sa vlagom. Nazivi kur'anskih poglavlja odnosno sura i tačke

na kraju ajeta pisani su crvenim mastilom. Tekst je ispisan na tamnobijelom papiru koji je deblji, glat, bez vodenog znaka, i istočnog je porijekla.

Oštećeni listovi su nevješto restaurirani. Na početku, sredini i na kraju rukopisa naknadno, na drugom papiru, dopisani listovi koji su u međuvremenu bili zagubljeni. Na ovim listovima nema prijevoda teksta. Utvrdili smo da prijevod na turski jezik počinje od 7. lista mushafa, tačnije od sredine 85. ajeta sure *el-Bekare/Krava*. Prijevod na turski jezik se nastavlja do kraja sure *ed-Duhan/Dim* (44. sura u Kur'anu). Prvi list je prekinut, a mnogi rasuti i oštećeni. Nedostaju sura *el-Felek/Svitanje*, od sredine 3. ajeta, te cijela sura *en-Nas/Ljudi*. Neki ajeti koji su u savremenim mushafima podijeljeni u dva dijela, u ovom primjerku mushafa su ispisan kao jedna cjelina, npr. prva dva ajeta sure *el-Fedžr/Zora* (*Vel-fedžr. Ve lejalin 'ašr.*) su u ovom rukopisu jedna cjelina. I to je samo jedan od mnogobrojnih primjera. Povez rukopisa je kožni sa utisnutim rozetama cvijetnih motiva na sredini korica.

Prema opisu iz Kataloga, rukopis se nalazi na minberu Gazi Husrev-begove džamije što znači da nije pohranjen sa drugim rukopisima.

Mehmed Mujezinović, u svom radu pod nazivom *Nekoliko kronograma i zapisa na objektima Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu*, opisuje ovaj rukopis te navodi da prijevod nije u cjelini sačuvan, budući da s početka nedostaje do 84. ajeta (počinje sa riječima: "*Tufaduhum vehuve muharremun alejkum*"), zatim se prijevod nastavlja do posljednjeg ajeta sure *ed-Duhan*, te od sljedeće sure *el-Džasije/Oni koji kleče* napisan je samo naslov. Dakle na kraju nedostaje više od pet džuzeva. Budući da su datum, mjesto i prepisivač nepoznati, Mujezinović je po vrsti papira, načinu pisanja i drugim karakteristikama datirao ovaj rukopis u 17. stoljeće.¹³⁰

¹³⁰ Mehmed Mujezinović, „Nekoliko kronograma i zapisa na objektima Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu“, Gazi Husrev-begova biblioteka, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga VII-VIII, 1982, str. 41-45

Faksimil 1: Kožni povez R-9412 sa utisnutim rozetama

Rukopisni primjerak iz 18. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak jedanaesti, obradio: Zejnil Fajić, str.96

Broj rukopisa: 6516

Signatura: 6513

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme: 18.st.

Stil pisma: Nasta'liq

Dimenzije: 21 x 15 (14, 5 x 9)

Broj listova: 98

Broj redaka na stranici: 14

Opis: Ovaj rukopis potječe iz 18. stoljeća i predstavlja prijevod na turski jezik prve dvije sure iz Kur'ana, od nepoznatog prevodioca. Ajeti Kur'ana su nadvučeni crnom linijom pomoću čega možemo razlikovati kur'anski tekst od prijevoda. I prijevod i ajeti su pisani istim nashom. Primijetili smo da nad nekim ajetima nema crne linije, stoga je ponekad vrlo teško pratiti tekst. Ajeti su dijeljeni u dijelove i na taj način su prevedeni, npr. ajet *El-hamdu-lillahi Rabbil-alemin*, je podijeljen na 3 dijela: *el-hamdu*, zatim *lillahi* te *Rabbil-alemin*. To također otežava praćenje teksta. Na listovima se nalaze kustode. Papir rukopisa je bijel, čvrst, ali je dohvaćen vlagom; povež mushafa je polukožni, te je oštećen.

Kako navodi Zejnil Fajić, ovaj rukopis je u Gazi Husrev-begovu biblioteku stigao iz zaostavštine Ismail Hakki Resulbegovića iz Trebinja.

Porodica Resulbegović predstavlja jednu od najznačajnijih porodica u regiji Trebinja tokom 18. stoljeća. Najpoznatiji i najznačajniji predstavnik porodice je bio Osman-paša Resulbegović. Za period njegove vladavine u Trebinju se veže nagli razvoj grada i njegova ubrzana izgradnja. Najznačajniji objekti koje je Osman-paša sagradio u Trebinju su Careva džamija, trebinjska tvrđava Ban-Vir (bedem oko grada, tri tabije i kule), Džamija Osman-paše Resulbegovića, i ljetnikovac na Bregovima na Trebišnjici. Od 4-10. jula 2006. godine, održana je sjednica na kojoj

je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika donijela odluku da se mjesto i ostaci graditeljske cjeline Resulbegovića kuće u Trebinju proglasi nacionalnim spomenikom.¹³¹

Rukopisni primjerak iz 19. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.216

Broj rukopisa: 8737

Signatura: 8451

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: 'Abdullah b. Hasan

Vrijeme prijepisa: 1229/1814.

Mjesto prijepisa: Selo Putiš (kod Zenice) u travničkom kadiluku

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 29 x 19,5 (22 x 13, 5)

Broj listova: 441

Broj redaka na stranici: 9

Opis: Tekst je pisan krupnim i vrlo lijepim nashom, sa velikim proredom gdje je kasnije dopisan prijevod na turski jezik. Prijevod na turski jezik počinje surom *el-Fatiha/Pristup*.

Mastilo kojim su ispisani ajeti je crno te dobrog kvaliteta. Prijevod je ispisan tankim sitnim slovima ispod ajeta. Nazivi poglavlja, znakovi za ispravno čitanje teksta i tačke na kraju ajeta pisani su crvenim mastilom. Papir je tamnobijel, deblji, glat, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Na marginama su crvenim mastilom ispisane oznake ašereta, hizbova¹³², džuz'ova i sedždi.

Povez mushafa je kožni, bordo boje, sa prijeklopom, čvrst, i dobro očuvan. Na povezu se nalazi utisnut i slabo uočljiv ornament. Na listu 1. 438-440 se nalazi hatma-dova koja se završava kolofonom u kojem se navodi da je rukopis prepisao 'Abdullah b. Hasan iz sela Putiš (kod Zenice) u travničkom kadiluku u srijedu 7. džumade-l-ahira 1229, odnosno 27. maja 1814. godine.

¹³¹ *Resulbegovića kuća, mjesto i ostaci graditeljske cjeline*, dostupno na: [Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika \(koms.gov.ba\)](http://koms.gov.ba), posjećeno:08.03.2023.

¹³² Hizb - polovina đūza, 10 stranica

Na listu 1. 441b nalazi se objašnjenje znakova za ispravno čitanje Kur'ana (tedžvid). Mushaf je uvakufio Hasan-paša-zade (Hasanpašić) hadži 'Ali-beg. Na listu 1.1b nalazi se veliki ovalni pečat zelene boje Hadži Ali-begove medrese¹³³ u Travniku pisan latinicom i arapskim slovima. Ovaj rukopis je u Gazi Husrev-begovu biblioteku stigao iz Odbora IZ-e Travnik. Znači, možemo pretpostaviti da je Hasanpašić uvakufio ovaj primjerak Kur'ana za Hadži Ali-begovu medresu. Osman Lavić, koji je obradio ovaj svezak Kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke, je utvrdio da postoji još jedan primjerak istog rukopisa u Istanbulu, u biblioteci muzeja dvorca Topkapi, u Katalogu turskih rukopisa u svesku I iz 1961. godine koji je obradio Fehmi Edhem Karatay.

¹³³ Dalje u radu ćete pronaći o Hadži Ali-begovoj medresi u Travniku

الرُّسُواسِ الْخَنَاسِ الَّذِي يُوَسُّوسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ

شَوَّيْدَن كُوْدِي نَجِي مَعِي وَسُوْسَه اَبِي اُوْلِكُمْ وَسُوْسَه اَبِي اَدْمِيكُو كُوْدُوْرُوْدَه

مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّاسِ

بُو يُوُوْدَن دِي اَدْمِيكُوْرُوْدَن

صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمُ وَصَدَقَ رَسُولُهُ

الْكُرْمُ وَخَرُّ عَلَى ذَلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبَّنَا يَا رَبَّنَا اقْبَلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ وَبِعَلْمِكَ

أَنْتَ الْغَوَّابُ الرَّحِيمُ وَهَدِنَا إِلَى الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ الْمُسْتَقِيمِ بِرَكْتِ حَمِّ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ وَحَمْدِ

حَبِيبِكَ وَرَسُولِكَ الْكَرِيمِ وَعَفْ غِنَا يَا رَحِيمَ وَغُفِّرْ لَنَا ذُنُوبَنَا بِفَضْلِكَ وَكَرَمِكَ يَا كَرِيمَ

وَيَا أَجْمَلَ الرَّاحِمِينَ اللَّهُمَّ ذِي بَيِّنَاتِ الْقُرْآنِ وَشَرَفِ الْفُرْقَانِ وَأَحْلِلْ لَنَا

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ الْأَخْيَاءِ مِنْهُمْ وَالْأُمَّهَاتِ

بِرَحْمَتِكَ وَكَرَمِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ

وَيَا أَكْرَمَ الْأَكْرَمِينَ

Rukopisni primjerak iz 19. stoljeća

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak prvi, obradio:

Kasim Dobrača, str. 47-48

Broj rukopisa: 92

Signatura: 1

Naziv rukopisa: /

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: šejh Lutfullah b. šejh 'Osman b. šejh Salih-dede-efendi

Vrijeme prijepisa: 1258/ 1842.

Mjesto prijepisa: Isa-begova zavija - hanikah Hazreti Melvana u Sarajevu

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 37 x 27

Broj listova: 299

Broj redaka na stranici: 11

Opis: Cjelovit Kur'an. Vrlo važan primjerak prijevoda, budući da je nastao u Bosni i Hercegovini. Prve dvije stranice ovog primjerka rukopisa su pisane krupnim, dok je ostatak mushafa pisan sitnijim, vrlo čitkim i lijepim, vokalizovanim nashom prilično uvježbanom rukom, na bijelom, debljem papiru. Između redaka nalazi se doslovan prevod na turski jezik, pisan rukom istog prepisivača, sitnim vokalizovanim nashom. Naslovi sura pisani su crvenim mastilom, a ajeti su označeni prostim crvenim otvorenim kružnicama što olakšava razlikovanje kraja jednog i početka drugog ajeta. Kružnice su bile najčešće korišten način označavanja kraja ajeta. Pored svoje osnovne funkcije, također su oslobađale tekst od monotonije, te uljepšavale stranicu.¹³⁴ Krajevi sura su označeni sa tri crvene tačke. Prve dvije stranice su ukrašene pervazom¹³⁵, odnosno

¹³⁴ Pored kružnica, korištene su i šestougule tačke. U mushafima 19. i 20. Stoljeća završeci ajeta prikazani su skupom crvenih ili zlatnih tačaka koje tvore trokut. (Çiçek Derman, *Tarihimizde Mushafların Bezenmesi*, u Diyanet İlmî Dergi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, katalog 46, br.4, Ankara, 2010, str.140)

¹³⁵ Pervaz su kompozicije linija koje omeđuju kaligrafski ispis, a predstavljaju graničnik između polja sa kaligrafskim ispisom i marginama. Ove linije gotovo u pravilu, u sredini, imaju nešto šire polje zlatne boje, sa linijama s obje strane, koje se mogu multiplicirati od po 3-4 s obje strane. Ove linije su najčešće crne i tanke, pojedine mogu biti izvučene u nekoj drugoj boji, npr. bijeloj, crvenoj, plavoj, zelenoj i sl. Isto tako, umjesto zlatne boje u sredini, mogu biti kaširane trake ebru papira, oko kojih i preko kojih se izvlače navedene linije. (Melih Teparić, *Analiza islamskih kaligrafskih panela (levhi) bošnjačkih kaligrafa (hattata) od 18. do sredine 20. stoljeća*, dostupno na: [Melih Teparić doktorski rad.pdf \(unizg.hr\)](#), posjećeno: 15.03.2023.)

obrubljeni su sa više crvenih i jednom crnom a ostale crvenom linijom. Po širokim rubovima stranica označeni su džuzovi, hizbovi i ašareta crvenim mastilom. Mastilo je na nekim listovima razmazano te otežava čitanje. Početak druge sure (*el-Bekare/Krava*) je oštećen. Široki rubovi prvog i više posljednjih listova su odsječeni. Rukopis je sa kožnim povezom smeđe boje, u koji je ucrtan skroman ornament. Lijepo očuvan rukopis.

Na listu 1.1a pri dnu nalazi se datum zavještanja i dva mala nečitka pečata. Na kraju se nalazi kratka dova koja se govori kada se uzima mushaf u ruke, a zatim slijedi potpis prepisivača sa datumom prijepisa, te duža hatma-dova.¹³⁶

Rukopis je prepisao šejh Lutfullah b. šejh 'Osman b. šejh Salih-dede-efendi u četvrtak 5. muharema 1258, odnosno 16. februara 1842. godine, i predstavlja njegov sedmi mushaf koji je prepisao.

Na posljednjoj stranici rukopisa se nalazi zapis u kojem se kaže da je primjerak uvakufila Atija, kći Hasan-efendije Halilbašića (Halil-bašizade) za Durak-hodžinu džamiju u Sarajevu 1265/ 1848. Odatle je rukopis kasnije prenesen u Gazi Husrev-begovu biblioteku 22. augusta 1939. godine

¹³⁶ Ukrašavanje mushafa se završava iluminacijom hatma stranice koja slijedi poslije posljednje sure (en-Nas/Ljudi), i koja sadrži podatke o datumu prijepisa i prepisivaču. Hatma dova je ispisana u obliku trapeza ili obrnutog trougla. (Şeyma Betül Taş, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyıl Mushafında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıl mushafında güller \(uludag.edu.tr\)](mailto:AçıkErişim@BUU:SüleymaniyeKütüphanesi'ndeki17.yüzyilmushafındagüller@uludag.edu.tr), posjećeno 15.03.2023.

Rukopisni primjerci nepoznatog datuma nastanka

Prvi rukopis

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak jedanaesti, obradio: Zejnil Fajić, str. 95

Broj rukopisa: 6515

Signatura: 7054

Naziv rukopisa: *Al- Mushaf aš-Šarif*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: Nepoznato

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 31 x 26 (23 x 17)

Broj listova: 333

Broj redaka na stranici: 11

Opis: Ovaj primjerak mushafa predstavlja Kur'an sa interlinearnim prijevodom na turski jezik. Utvrdili smo da prijevod počinje surom *el-Bekare/Krava*. Prvi i posljednji list su bili izgubljeni pa su kasnije ponovo dopisani. Sure *el-Fatiha/Pristup*, *el-Leheb/Plamen*, *el-Ihlas/Iskrenost*, *el-Felek/Svitanje*, i sura *en-Nas/Ljudi* nisu prevedene. Na kraju, nakon sure *en-Nas/Ljudi*, se nalaze kraće dove.

Tekst je pisan na listu dimenzija 31 x 26 (dimenzije teksta na papiru: 23 x 17). Pismo rukopisa je vokalizovani nash. Druga stranica (početak sure *el-Bekare/Krava*) ukrašena je lijepim i vrlo bogatim unvanom u plavoj i pozlaćenoj boji, koji je oštećen.

Unvan predstavlja ukrašenu prvu desnu stranicu mushafa. Ukoliko joj prethodi stranica sa iluminacijom *zahrije*, naziva se *serlevha*. U 16. stoljeću se susrećemo sa najbogatijim unvanima i serlevhama. U kasnijim stoljećima se to ukrašavanje postepeno smanjivalo.¹³⁷

Imena sura, simboli iz tedžvida i tačke između ajeta pisani su crvenim mastilom. Na listovima imaju kustode. Papir mushafa je tamnobijel, čvrst, dohvaćen vlagom, i oštećen. Stranice

¹³⁷Çiçek Derman, *Tarihimizde Mushafların Bezenmesi*, u Diyanet İlmî Dergi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, katalog 46, br.4, Ankara, 2010

posljednjeg džuza su poderane, a neki dijelovi su nevješto restaurirani. Povez je kožni, s preklpom, ali je oštećen.

Faksimil 5. Početak sure el-Bekare, R-6515

Drugi rukopis

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.215

Broj rukopisa: 8736

Signatura: 9743

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: Nepoznato

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 27 x 19, 5 (23, 5 x 15, 5)

Broj listova: 356

Broj redaka na stranici: 9

Opis: Osman Lavić, koji je obradio ovaj svezak Kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke, je utvrdio da postoje dva primjerka ovog rukopisa, jedan je u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, a drugi u Ankari u Katalogu rukopisa u muzeju Mevlana, u svesku III iz 1972. godine, koji je obradio Gölpinarlı Abdalbaki.

Ovo je cjelovit mushaf sa svim surama. Tekst Kur'ana je pisan krupnim i vrlo lijepim i čitkim nashom, sa velikim razmakom između redova gdje je kasnije dopisan prijevod na turski jezik. Korišteno mastilo je crno i kvalitetno. Naslovi sura nisu pisani. Papir je žut, deblji, glat, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Listovi zahvaćeni vlagom, ponegdje oštećeni, i imaju kustode.

Povez rukopisa je kožni, sa prijeklopom i ukrasnim rozetama utisnutim na sredini korica i prijeklopa. Mushaf je oštećen na hrbatu.

Ovaj rukopis predstavlja vakuf Hadži Ali-begove medrese u Travniku.

Mehmed-paša Kukavica, namjesnik u Bosni izgradio je medresu 1173/1759. godine. Medresa se nalazila u gornjoj čaršiji u Travniku. Od medrese se do danas jedino očuvao dio dvorišnog zida sa

natpisnom pločom.¹³⁸ Medresa je izgorjela 1856. pa ju je 1873. godine obnovio hadži Ali-beg Hasanpašić, te je ona od tada postala poznata kao Hadži Ali-begova medresa.¹³⁹

Nije poznato kada je medresa prestala sa radom, kao ni podatak kada je rukopis došao u Gazi Husrev-begovu biblioteku.

Treći rukopis

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.217

Broj rukopisa: 8738

Signatura: 8461

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznati

Vrijeme prijepisa: Nepoznato

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 29 x 20 (23,5 x 12,5);

Broj listova: 380

Broj redaka na stranici: 10

Opis: Osman Lavić je utvrdio da postoji još jedan primjerak istog rukopisa u Istanbulu, u biblioteci muzeja dvorca Topkapi, u Katalogu turskih rukopisa u svesku I iz 1961. godine koji je obradio Fehmi Edhem Karatay.

Primijetili smo da je, za razliku od prethodnog, ovaj prijevod Kur'ana nepotpun. Nedostaju sure *ed-Dehr/Vrijeme*, *el-Murselat/Poslani*, *en-Nebe'/Vijest*, početak sure *en-Naziat/Oni koji čupaju*, dio sure *el-Inšikak/Cijepanje* te dio sure *et-Tarik/Danica*. *Prijevod na turski jezik počinje surom el-Fatiha/Pristup*. Neke sure su ispreturane, npr. sura *et-Tarik/Danica*, koja je osamdeset šesta

¹³⁸ Natpis govori o gradnji medrese. Na ploči je isklesana pjesma na turskom jeziku, te kronogram u kojem je godina izgradnje medrese izrečena u ebdžedu, gdje sabiranjem brojčane vrijednosti slova posljednjeg stiha dobivamo zbir 1174, od čega treba oduzeti jedan, kako to i autor natpisa zahtjeva, da bi se dobila hidžretska 1173. godina, koja odgovara 1759/1760. godini (Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*, IP 'Veselin Masleša', Sarajevo, 1977, str. 353-354.)

¹³⁹ Ibid, str. 353-354.

sura u Kur'anu, dolazi prije sure *el-Mutaffifun/Oni koji zakidaju* (83. sura u Kur'anu). Mushaf završava sredinom 18. Ajeta sure *el-Mutaffifun/Oni koji zakidaju*.

Prema opisu iz Kataloga, korišteni stil pisanja je krupni nash, sa velikim proredom između redova. Prijevod na turski jezik je kasnije ispisan u proredu sitnijim slovima crvene boje. Prijevod je vokalizovan. Papir na kojem je pisan kur'anski tekst je tamnobijel, tanak, glat, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Listovi od dugotrajne upotrebe oštećeni pa naknadno nevješto popravljani. Tekst na prve dvije stranice uokviren dvjema crvenim linijama. Bez poveza.

Ovaj prijevod je vakuf Jeni džamije u Travniku, od 1168 / 1754. godine (podaci o uvakufljenju se nalaze na listu broj 1. 1a).

U Gazi Husrev-begovu biblioteku je stigao iz Odbora Islamske zajednice Travnik.

Četvrti rukopis

Ova dva rukopisa (R-8739 i R-8740) koja će u nastavku biti opisana, čine cjelokupan prijevod Kur'ana podjeljen u dva sveska. Prvi svezak završava surom *el-Kehf/Pećina*, a drugi svezak počinje surom *Merjem*.

Prvi svezak

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.218

Broj rukopisa: 8739

Signatura: 8490

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: Nepoznato

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 20 x 15 (15,5 x 9,5)

Broj listova: 335

Broj redaka na stranici: 11

Opis: Ovaj prijevod predstavlja prvi svezak prijevoda Kur'ana na turski jezik koji je različit od prethodnih. U prijevodu bismille i još nekih mjesta ima dosta sličnosti, ali ovaj primjerak prijevoda je koncizniji. Našim uvidom u rukopis utvrdili smo da prijevod na turski jezik počinje od sure *al-Bekare/Krava*, a završava surom *el-Kehf/Pećina*. Kraj sure *Hud*, sura *Jusuf* te početak sure *er-Rad/Grom* kasnije su dopisani bez prijevoda, i nemaju oznake za završetak ajeta, te su izostavljeni naslovi sura. Sura *el-Fatiha/Pristup* također nije prevedena. Posljednji ajeti sure *el-Kehf/Pećina* su također naknadno dopisani, ali sa prijevodom, i bez oznaka za kraj ajeta.

Prema opisu iz Kataloga, tekst Kur'ana je pisan krupnim nashom, sa velikim razmakom između redova gdje je kasnije dopisan prijevod na turski jezik. Mastilo kojim su ispisani ajeti je crno i kvalitetno. Nazivi sura, znakovi za ispravno čitanje teksta i tri tačke na kraju ajeta pisani su kvalitetnim mastilom crvene boje. Početak sure *el-Bekare/Krava* ukrašen sa po dvije crvene linije. Mastilo na nekim mjestima razmazano. Papir je žut, tanji, glat, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Listovi su zahvaćeni vlagom te djelimično prosuti.

Rukopis je obložen kožnim povezom, sa prijeklopom, koji je znatno oštećen.

Na posljednjem listu se nalazi pečat na kome je ime vlasnika rukopisa - Mustafa.

U Gazi Husrev-begovu biblioteku je stigao iz Odbora Islamske zajednice Banja Luka.

 Drugi svezak

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.219

Broj rukopisa: 8740

Signatura: 9808

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznat

Vrijeme prijepisa: Nepoznato

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 20 x 14 (15,5 x 9,5)

Broj listova: 338

Broj redaka na stranici: 11

Opis: Ovaj rukopis predstavlja drugi svezak cjelovitog prijevoda Kur'ana na turski jezik. U Katalogu stoji da počinje od sure *el-Kehf/Pećina*, međutim našim uvidom u rukopis, utvrdili smo da počinje od sure *Merjem* (devetnaesta sura u Ku'anu) pa do kraja Kur'ana.

Tekst je ispisan lijepim nashom koji je krupan, pisan sa velikim razmakom između redova gdje je kasnije dopisan prijevod na turski jezik. Mastilo koje je korišteno pri ispisivanju teksta je crno i kvalitetno. Nazivi sura, znakovi za ispravno čitanje teksta i tačke na kraju ajeta pisani su crvenim mastilom. Tekst je pisan na papiru koji je žut, deblji, glat, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Skoro svi listovi su zahvaćeni vlagom, a u donjem lijevom uglu se nalaze kustode. Primijetili smo da su listovi od sure *Fatir/Stvoritelj* do sure *Ja-Sin* vrlo oštećeni od mikroorganizama i insekata.

Povez mushafa je kožni, sa ukrasnim i slabo uočljivim rozetama utisnutim na sredini korica i prijeklopa. Povez je oštećen na hrbatu.

U Gazi Husrev-begovu biblioteku je stigao iz Odbora Islamske zajednice Banja Luka.

Peti rukopis

Naziv kolekcije: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak petnaesti, obradio: Osman Lavić, str.219

Broj rukopisa: 8741

Signatura: 8478

Naziv rukopisa: *Tarğama al-Qur'an bi at-turki*

Prevodioc: Nepoznat

Prepisivač: Nepoznati

Vrijeme prijepisa: Nepoznato

Stil pisma: Nash

Dimenzije: 26 x 17,5 (19,5 x 13)

Broj listova: 316

Broj redaka na listu: 17

Opis: Ovaj prijevod Kur'ana je nepotpun na početku i na kraju. Počinje surom *Merjem* (devetnaesta sura u Kur'anu), a završava surom *Fatir/Stvoritelj* (trideset peta sura u Kur'anu). Dakle, sadrži ukupno 17 sura. Ovaj primjerak je važan budući da je drugačiji od ostalih. Naime,

za razliku od prethodnih prijevoda koji su bili interlinearni, tj. prijevod je ispisivan između redova ajeta, ovo je klasični prijevod sa komentarima gdje se prvo navodi kur'anski tekst pa onda opširniji prijevod.

Teskt je ispisan sitnijim nashom crnim i kvaliletnim mastilom, na tamnobijelom papiru koji je deblji, glat, sa vodenim znakom, evropskog porijekla. Tekst ajeta pisan malo većim i podebljanim slovima što pomaže pri razlikovanju kur'anских ajeta od teksta prijevoda. Nema oznaka za krajeve ajeta što otežava praćenje kur'anškog teksta.

Povez mushafa je kožni, bordo boje, sa prijeklopom i ukrasnim rozetama na sredini i krajevima korica. Korice su sa unutrašnje strane obložene ebru¹⁴⁰ papirom.

U Gazi Husrev-begovu biblioteku je stigao kao poklon Ešrefa Salihagića iz Sarajeva.

¹⁴⁰ Slikanje na vodi, turski papir

وضیائی زکریا نیاز ادب در دیکه یارب بن ضعیف اولدوم سکون کوروم
 اخلدی دیشلر دم دکلده باشوم قلی اعددی قریبی اعاقرشدی شمدیدک سکا دعا
 قلمده نا امید قلمد وک بکا احباب قلمی عادت قلمد وک وسن بی ایمانه دعوت
 قلمد وک بن لیبانت قلمدم ایمان ترک ادب شفی اولدوم حقیق بن قورقور
 ورتلردن اولدو کمدن ضکن که بتم مالوم و بونوم و یعقوب اللیک دخی حورین
 و بون میراث بیله عورت قراخ عاقو اولوب طومقدن قلمدی درین سنک
 قلمدن بکا بزا و عورت عطا قلمسنکه بتم مالوم و بونوم و آل یعقوبک بون دخی اولد
 سیرات بییه تاکه بودین انبیا ضایع اولمیه و دلخی قلم اولد اوغلی احسان
 اهلندن که سنک قلمده مرضی اولاطا هر باطن ایستقامت اورده اولاد دخی
 بود دیکه یاز کربیا انا نبشیرک بغلام اسمه یحیی لم یجعل ل
 من قبل اسمیا قاله رب اتی یكون لی غلام وکانت امراتی عازرا
 وقد بلغت من الکبر عتیا قاله كذلك قال ربک هو علی هیتین
 یعنی حق تعالی وحی ادب بیو دیکه یاز کربیا بوسو ک دعایکی قبول قلوب
 سکا بنادت قلو ز بر اوغلا بیه که اولد ادی یجادود اذن اولدون دخی
 اولد ادی کسه یه ورمد وک و اونوک مشیل دنیا یه کورمدن که هر کین اولد
 بره عاصی اولدی و معصییه فصره دخی قلمدی زکریا ان اسر اولوب در دیکه
 یارب اولغلان بکا بزدن اولور که بتم عورت اوغلندن قلمدی رب دخی

اولدوم سکون کوروم
 اولدوم سکون کوروم
 اولدوم سکون کوروم

Faksimil 6: List 1.1a, R-8741

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavili smo 13 primjeraka prijevoda Kur'ana na turski jezik koji se nalaze u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke. Radili smo na osnovu Kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke. Opisi rukopisa u katalogima bili su nam vodič. Svaki od rukopisa smo detaljno pregledali kako bismo utvrdili da li nedostaje nešto od kur'anskog teksta i prijevoda. Utvrdili smo da su stranice u pojedinim mushafima ispreturane pa smo opisali na kojim stranicama počinje određena sura, na kojoj stranici i kojim ajetom je prekinut ispravan redoslijed te na kojoj stranici se ta sura nastavlja i gdje završava.

Od 13 primjeraka u 7 primjeraka nalazimo podatak o vremenu nastanka. Prema tim podacima najstariji primjerak je iz 16. stoljeća, a najmlađi iz 19. stoljeća. U preostalim 6 primjeraka nemamo podatak o vremenu nastanka. Primjerke prijevoda smo u radu opisali hronološkim redom.

Ni za jedan primjerak nije poznato ime prevodioca. Ime prepisivača je poznato u samo 3 primjerka. Među ovim rukopisima, posebno su značajni R-8738 i R-92, budući da su sačinjeni u Bosni – jedan u selu Putiš kod Zenice, a drugi u Sarajevu.

Tri rukopisa su u Gazi Husrev-begovu biblioteku stigla iz Travnika, tri rukopisa iz Banja Luke, dva rukopisa iz Sarajeva, te jedan rukopis iz Trebinja.

Kroz rad možemo primijetiti da je u svim rukopisima za ispisivanje kur'anskog teksta korišteno nesih arapsko pismo; za ispisivanje prijevoda najčešće je korišteno nesih pismo, a imamo i primjere rukopisa kod kojih je prijevod ispisivan pismom ta'lik koje je sitnije i omogućava lakši pregled teksta. Prijevodi na turski jezik kod svih rukopisa, izuzev dva (R-8741 i R-6516 iz 15. sveska), su interlinearni, odnosno, ispisani u širokim proredima, između ajeta. Zatim, svi rukopisi su pisani crnim mastilom dobrog kvaliteta, a kod većine rukopisa, naslovi sura su pisani crvenom bojom. Kod većine rukopisa, tekst Kur'ana je omeđen crnim, ili crvenim bordurama. Na osnovu napisanog, možemo zaključiti da su od 16. do 19. stoljeća vladale slične norme kada je ukrašavanje mushafa u pitanju.

Svi rukopisi opisani u ovom radu predstavljaju važne primjere prijevoda Kur'ana na turski jezik. Osim što pokazuju koliko je prevođenje i prepisivanje Božije riječi bilo aktivno u prošlim stoljećima, pokazuju i umjetnost kaligrafije i ukrašavanja mushafa s ciljem ljepšeg estetskog izgleda, i s ciljem olakšavanja čitanja kur'anskog teksta.

Prevođenje Kur'ana je aktivnost koja stoljećima traje, uprkos činjenici da postoje ozbiljne rasprave oko toga može li se Kur'an prevoditi ili ne. Neki kažu da prevođenje Kur'ana nije dozvoljeno zbog toga što je objavljen na arapskom jeziku i što je svaki prijevod njegovih značenja na neki strani jezik neizbježno slabljenje snage izraza kojim se Kur'an obraća ljudskom razumu i srcu. S druge strane, Kur'an se prevodi i na Istoku i na Zapadu, bez obzira na neka mišljenja da se ne može prevesti. Svi dosadašnji naponi na tom planu predstavljaju, ustvari, samo ljudske pokušaje prezentiranja značenja Kur'ana. Prijevod je samo jedna od mogućnosti prenošenja sadržaja. I sami prevodioci naglašavaju da nastoje prenijeti samo kur'anska značenja.

Ono što je sigurno jeste da je Kur'an nemoguće u potpunosti prevesti zato što se ne može imitirati njegov stil, zatim, Kur'an sadrži mnoge riječi koje nemaju ekvivalent u ciljanom jeziku tako da je prevodilac prisiljen upotrijebiti riječi koje prenose značenje, ali sa nekom varijacijom. Sve ovo dovodi do određenih razlika kur'anskog značenja. Međutim, iako je Kur'an neprevodiva knjiga, potrebno je prevoditi njeno značenje zbog ljudi koji nemaju znanja o arapskom pismu i arapskom jeziku. U protivnom bi milijarde ljudi bile uskraćene za uvid na svome jeziku u značenje Božije riječi.

POJMOVNIK

Ajet – redak iz Kur'ana

A.s./Allejhiselam - Skraćenica koja se koristi iza imena poslanika u značenju: *Neka je mir na njega.*

Ashab - sljedbenici i prijatelji poslanika Muhammeda, a.s.

Ašare – 10 ajeta Kur'ana

Čintemani - Sans. *çinta mani* “blago misli”. Motiv koji se često koristi u turskoj ornamentici, sastoji se od tri mjeseca u okruglom obliku i dvije valovite linije iznad njih koje predstavljaju oblake

Džuz – poglavlje Kur'ana, 20 stranica

Ebru - Slikanje na vodi, turski papir

Hafiz – osoba koja zna cijeli Kur'an napamet, čuvar Kur'ana

Halifa - vrhovni poglavar muslimana, vođa muslimana, nasljednik poslanika Muhammeda, a.s.

Hataji/ hatâyî - stilizirani cvjetni motivi; i oblaci, uskovitlani efekt kineskog porijekla

Hidžra – preseljenje Poslanika i njegovih ashaba iz Mekke u Medinu

Hizb – polovina džuza, 10 stranica

Idžaz - jezična savršenost i nenadmašna stilska ljepota Kur'ana

Jekberg - perz. *yek* “jedan” ve *berg* “list”- Jednolist. Mali ornamentalni motiv samo jednog lista

Kiraet - način učenja (recitovanja) Kur'ana

Kustoda - U starim štampanim ili rukopisnim knjigama, prva riječ, slog ili broj s početka sljedeće stranice, ispisana je u donjem desnom uglu prethodne strane kako bi se znao tačan redosljed prilikom uvezivanja.

Meal – tur. smisao, značenje. U turskom jeziku se koristi za označavanje prijevoda Kur'ana

Munhani/münhanî - Cvjetni motivi koji sadrže uzastopne krivulje popularne kod Seldžuka

Nesih - pismo nastalo u Bagdadu krajem 9.stoljeća. Javlja se u nekoliko varijanti. Iako je nesh tzv. harekeli yazi, tjs. pismo u kojem se po pravilu obilježavaju vokali, u praksi su ih ispisivali samo tamo gdje bi njihov izostanak mogao da dovede do nedoumice u vezi sa značenjem riječi. Odlikuje se oblijim slovima i nježnijim linijama. Zbog svoje jednostavnosti i čitljivosti, nesh je zastupljen u štamparskoj praksi. Ovim pismom također su prepisivani primjerci Kur'ana i ostala djela duhovnog karaktera.

Penč - Jedan od glavnih ornamentalnih cvijetnih motiva u klasičnoj orijentalnoj dekoraciji

Pervaz - kompozicije linija koje omeđuju kaligrafski ispis, a predstavljaju graničnik između polja sa kaligrafskim ispisom i marginama.

R.a. / Radijallahu anhu – skraćunica koja znači: *Allah bio zadovoljan njime*

Rejhani – oblik arapskog pisma. Dobilo je ime po bosiljku, vjerojatno zato što linija ispisana ovim stilom podsjeća na stabljiku prepunu listića bosiljka. Smatra se da je Ibnü'l-Bevvab u 10. stoljeću zaslužan za standardiziranje i populariziranje ovog stila. Kasnije ga je doradio osmanski kaligraf Šejh Hamdullah u 15. stoljeću. Uglavnom se koristio za pisanje Kur'ana zajedno s muħakkakom koji je bio proporcionalno veći, te su oba stila u isto vrijeme (17. stoljeće) počeli ispadati iz upotrebe, kada su ih zamjenili sulus i nash. Bio je lako čitljiv, a odlikovao se oblicima slova koji su bili šiljastiji nego u nashu.

Rumi/rûmî - motivi koji su najčešće korišteni u iluminaciji, a sastoje se od stiliziranih krila, kljunova i nogu ptica i životinja, koje su donijeli Seldžuci

Šerijat - vjerski zakon islama utemeljen na Kur'anu i sunnetu. Doslovno: put koji treba slijediti

Talik - pismo nastalo u Perziji. Uglavnom je korišteno za ispisivanje naučnih i religijsko-filozofskih dijela, a može se vidjeti na natpisima i pečatima

Tedžvid - umijeće recitiranja /učenja Kur'ana, tako da svaki suglasnik postiže svoju punu zvučnost, a da se istodobno izgovara bez napora ili pretjerivanja: snaga, slabost, zvučnost, nježnost, naglašavanje, jednostavnost

Tefsir - je islamska nauka koja se bavi širim tumačenjem Kur'ana za koje je pored poznavanja samog sadržaja Kur'ana nužno poznavati i mnoge druge islamske znanosti, kao što su arapski jezik, hadis, povod objave

Tevki – vrsta arapskog pisma koja je najčešće korištena za pisanje sultanskih povelja i zapovijesti, te zavještajnih povelja, tzv. Vakufnama; Tevki je zahtjevao brzinu pisanja, te je razvio zanimljivu inovaciju: slova koja se inače nikada ne spajaju s idućim slovima (poput re/ر ili dal/د) u ovom stilu razvijaju takve “nedopustive” ligature. Oblici slova su inače okrugliji i zbijeniji.

Tezhib – jedan od važnijih primjera ukrašavanja zlatom

Zahrije - to je izraz koji se koristi u rukopisima za stranicu ili stranice prije stranice na kojoj počinje glavni tekst. To je ukrašeno polje koje je izvan teksta Kur'ana. Ponekad je sadržavalo informaciju kome je djelo pripadalo ili za koga je napisano. Ukrašavanje zahrije, koji iziskuje veliki trud i troškove, počinje se vidjeti u mushafima od 10. stoljeća.

BIBLIOGRAFIJA:

IZVORI:

- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak I (drugo izdanje), Obradio: Kasim Dobrača, Al- Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 1421/2000.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak XI, Obradio: Zejnil Fajić, Al- Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 1424/2003.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak XV, Obradio: Osman Lavić, Al- Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 1427/2006.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak XVII, Obradio: Osman Lavić, Al- Furqan, Fondacija za islamsko nasljeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 1434/2010.

LITERATURA:

1. ABDULBAKI, Muhammed Fuad, *Tematska klasifikacija Kur'anskih ajeta*, sa arapskog preveo Omer Štulanović, El-Kalem, Sarajevo, 1991.
2. AKRAM, Agha Ibrahim, *Halid ibn Velid r.a.*, s engleskog preveli Mehmed i Mensura Čeman, izdavač: Nedžara Čeman, Tešanj, 2007.
3. ALTIKULAÇ, Tayyar, *Günümüze ulaşan Mesahif-i Kadime: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1436/2015.
4. ATA, Aysu, ‘*Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*’ Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. izdanje, Ankara, 2013.
5. CÜNDIOĞLU, Düccane, ‘*Kur'an Çevirilerinin Dünyası*’, Kitabevi, İstanbul, 1999.
6. CÜNDIOĞLU, Düccane, *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'in Tarihi*, Tibyan Yayınları, İstanbul, 1997.

7. ČOLIĆ, Ljiljana, *Osmanska diplomatika sa paleografijom*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
8. DURAKOVIĆ, Esad i KARIĆ, Lutvo, *Kur'an-stilsko i matematičko čudo*, Svjetlostkomerc, Sarajevo, 2006.
9. DURAKOVIĆ, Esad, *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007.
10. EL-MUBAREKFURI, Safijjurahman, *Zapečaćeni džennetski napitak*, posebno izdanje, Travnik, stara knjiga iz naše porodične kolekcije
11. ES-SALLABI, Alija Muhammed, *Omer b.Hattab – život i djelo drugog pravednog halife*, Stichting Hidžra, 1439/2018.
12. HAFIZ ibn Kesir, *Kazivanja o vjerovjesnicima*, Organizacija aktivne islamske omladine Bosne i Hercegovine, Zenica, 1417./1997.
13. HALILOVIĆ Safvet, *SIRA – životopis posljednjeg Allahovog Poslanika*, El-Kalem, Sarajevo, 1436/2014.
14. IHSANOĞLU, Ekmeleddin, „Uvod u povijest prevođenja značenja Kur'ana (Neki problemi semantike prijevoda Kur'ana)“, u: Enes Karić, *Semantika Kur'ana*, „Bemust“, Sarajevo, 1998.
15. İNAN, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri*, Dinayet İşleri Bakanlığı, Ankara, 1961.
16. KARAMAN Hayreddin, ÇAĞRICI Mustafa i dr., *Kur'an Yolu, Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012.
17. KATNIĆ - BAKARŠIĆ, Marina, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001.
18. *Kur'an s prijevodom Besima Korkuta*, IX izdanje, El Kalem, Sarajevo, 1441. god. po H. / 2019.
19. *Kur'an sa prijevodom na bosanski Hadži Ali Riza Karabega*, Štamparija "Prosvjeta" J. Karić, Sarajevo, 1937.
20. *Kur'an sa prevodom*, preveo Besim Korkut, posebno izdanje, 2010.
21. LATIĆ, Džemaludin, *Stil kur'anskog izraza*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
22. MENNA' El- Kattan, *Islamsko znanje*, s arapskog preveo hfz Senaid Zajimović, "OKO" Sarajevo, 2001.
23. MEŠIĆ, Mirza, *Muhammed, a.s. - Poslanik čovječanstvu*, El-Kalem, Sarajevo, 1437/2015.

24. MUFTIĆ, Teufik, *Arapsko pismo*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1982.
25. MUFTIĆ, Teufik, *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
26. MUJEZINOVIĆ, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*, IP 'Veselin Masleša', Sarajevo, 1977.
27. NAMETAK, Fehim, *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XL, Sarajevo, 2013.
28. *Prijevod Kur'ana Ali Riza Karabeg*, "Ognjen Prica" Zagreb, 1991.
29. PRLJAČA, Mustafa, *Poslanik Muhammed, a.s.*, Libris, Sarajevo, 2008.
30. SMAILAGIĆ, Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
31. ŠUŠIĆ, Nermin, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2014.
32. ŠUŠIĆ, Nermin, *Leksika prijevoda Kur'ana*, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik, 2022.
33. YILDIRIM Mustafa, GÜLGEN Hicabi, BOYDAK Fatma, *Osmanlı Dönemi Bursa ve Sanat Tarihi Yazıları*, Palet Yayınları, Konya, 2019.

STRUČNI RADOVI I ČLANCI:

1. DERMAN, Çiçek, "Tarihimizde Mushafların Bezenmesi", u *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, katalog 46, br.4, Ankara, 2010, str. 137-144
2. HAFIZOVIĆ, Fazileta, "Utjecaj vakufa Osman-paše Resulbegovića na razvoj Trebinja", u: Zbornik radova *Vakufi u Bosni i Hercegovini, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, Vakufska direkcija Sarajevo, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, El-Kalem, Sarajevo, 2018., str. 17-29
3. JAHIĆ, Mustafa, "Utjecaj Kur'ana na nastanak i razvoj arapske gramatike", u: *Takvim Rijaseta IZ za 1428/2007*, El- Kalem, Sarajevo, str. 57-66
4. KORIĆ, Ahmed, "Zaista, Kur'an je uputa", u: *Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXII, br. 1-2, 2000., Sarajevo, str. 59-68
5. LATIĆ, Džemaludin, "Prevođenje najljepšeg govora", u: *Glasnik Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol.LXV br. 9-10, 2003., str. 817-842
6. MUJEZINOVIĆ, Mehmed, "Nekoliko kronograma i zapisa na objektima Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrevbegova biblioteka, Knjiga VII-VIII, 1982, str. 41-45

7. RAMIĆ, Jusuf, "Ortografija mushafa", u: *Glasnik Visokog islamskog starješinstva u SFRJ*, vol. XLIX, br. 1, 1986, Sarajevo, str. 130-140
8. RAMIĆ, Jusuf, "Rukopisi, štampanje arapskog teksta i prijevodi Kur'ana kod nas i u svijetu", u: *Takvim za 1396/ 1976*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 5-25
9. ŠEHIĆ, Amir, "Interpretacija Islama", u: *Takvim za 1395/1975*, Udruženje ilmije u SRBiH, Sarajevo, str. 25-37

RJEČNICI:

1. ĐINĐIĆ, Marija, *Yeni Türkçe - Sırpa Sözlük*, Türk Dili Kurumu, Ankara, 2014.
2. MUFTIĆ, Teufik, *Arapsko-bosanski rječnik*, 3. Izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.
3. Rječnik *Kubbealti Lugati*, dostupno na: [Kubbealti Lugati \(lugatim.com\)](http://lugatim.com)

INTERNET IZVORI:

1. AYGUN, Burak Kayhan, *Erken Donemden Emeviler Devrine Kadar Islam Sanati*, dostupno na: [\(4\) ERKEN DÖNEMDEN EMEVİLER DEVRİNE KADAR İSLAM SANATI | Burak Kayhan Aygün - Academia.edu](#)
2. BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi: Kur'an Nedir?", *AÜİFD*, I/2-3, Ankara, 1952., [17967.pdf \(ankara.edu.tr\)](#)
3. CAN, M. Zahit, "Erken Cumhuriyet Dönemi Kur'an Çevirilerinin Çeviribilimsel Açından İncelenmesi", *Akademik Bakış Dergisi*, br. 49/2015, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Žalalabat- Kırgistan, [383032 \(dergipark.org.tr\)](#)
4. DERMAN, F.Çiçek, *Istanbul'da Tezhip Sanatı*, dostupno na: [İSTANBUL'DA TEZHİP SANATI | Büyük İstanbul Tarihi \(istanbultarihi.ist\)](#)
5. [Definicija Kur'ana \(preporod.com\)](#)
6. *Fond rukopisa*, dostupno na: [Fond rukopisa – Gazi Husrev-begova biblioteka \(ghb.ba\)](#)
7. HALILIĆ, Ajdin, *Prijevodi Kur'ana na bosanski jezik*, dostupno na: [Prijevodi Kur'ana na bosanski jezik - Mladak \(mladjak.com\)](#)

8. Islamic Art, dostupno na: [Styles for Starters](#)
([sabanciuniv.edu](#))
9. *Kanonski stilovi: muhaqqaq, rayhan i tawqi*, dostupno na: [Kanonski stilovi: muhaqqaq \(مُحَقَّق\), rayhan \(رِيحَان\) i tawqi \(تَوَقِّيع\) – Arapski \(wordpress.com\)](#)
10. KERLA, Mensur, *Hazreti Osmān Ibn ‘Affān, r.a.*, dostupno na: [Hazreti Osmān Ibn ‘Affān, r.a. - IslamEDU](#)
11. KURT, Yılmaz i ORUÇ Hatice, *Isa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu*, dostupno na: [107_YILMAZ_K_HATICE_O.pdf \(ibn-sina.net\)](#)
12. *Manşur b. Nuh*, u Encyclopedia Iranica, dostupno na: [MANŞUR B. NUH – Encyclopaedia Iranica \(iranicaonline.org\)](#)
13. MEYDAN, Sinan, *Türkçe Kur'an tarihi - Sinan Meydan - Köşe Yazıları – Sözcü*
([sozcu.com.tr](#))
14. *Nakkaş kimlere denilir?*, dostupno na: [Nakkaş kimlere denilir? ~ Türk el sanatları ve hobiler \(unutulmussanatlar.com\)](#)
15. OKAY, M. Orhan, DÜZDAĞ M. Etruğrul, *Islam Ansiklopedisi*, Türk Dinayet Vakfi dostupno na: [MEHMED ÂKİF ERSOY - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](#)
16. [Potreba za prevođenjem Kur'ana i prvi prijevodi Kur'ana \(preporod.com\)](#)
17. *Resulbegovića kuća, mjesto i ostaci graditeljske cjeline*, dostupno na: [Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika \(kons.gov.ba\)](#)
18. TAŞ, Şeyma Betül, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. Yüzyil Mushaflarında Güller*, dostupno na: [Açık Erişim@BUU: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyil mushaflarında güller \(uludag.edu.tr\)](#)
19. TDV İslam Ansiklopedisi, dostupno na: [TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](#)
20. TEPARIĆ, Meliha, *Analiza islamskih kaligrafskih panela (levhi) bošnjačkih kaligrafa (hattata) od 18. do sredine 20. stoljeća*, dostupno na: [Meliha Teparic doktorski rad.pdf \(unizg.hr\)](#)
21. *Tezhip Sanati*, dostupno na: [Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı \(yek.gov.tr\)](#)
22. TUFEKČIĆ, Nermin, *Reforme za ispravno učenje mushafa*, dostupno na: [reformе za ispravno ucenje mushafa | ILTIZAM.ORG](#)

23. *Türk Süsleme Sanatları – Tezyini Sanatı | Saz Yolu – Saz Üslubu, Osmanlı Sanatının Yaygın Bezeme Üslubu*, dostupno na: [Türk Süsleme Sanatları – Tezyini Sanatı | Saz Yolu – Saz Üslubu, Osmanlı Sanatının Yaygın Bezeme Üslubu | Eğitim Kütüphanesi™ Türk Kültürü ve El Sanatlarımız \(egitimkutuphanesi.com\)](http://EgitimKutuphanesi.com)
24. YAVUZ, Yusuf Şevki, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Dinayet Vakfı, dostupno na: [ELMALILI MUHAMMED HAMDİ - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://ELMALILI.MUHAMMED.HAMDİ-TDV.İslâm.Ansiklopedisi.org.tr)
25. [.:Türkçe Kur'an Mealleri:. \(kuranmeali.com\)](http://KuranMeali.com)